

ISSN 03526844 / UDK 7 (5)

Matica srpska proceedings for fine arts

40

Editorial board

ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, editor-in-chief
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

KOKAN GRČEV
(University American College Skopje, Macedonia)
MIODRAG MARKOVIĆ
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)
LIDIJA MERENIK
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)
NENAD MAKULJEVIĆ
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)
RUDOLF KLEIN
(Szent István University, Budapest, Hungary)
BISSEERA PENTCHEVA
(Stanford University, USA)

NOVI SAD
2012.

SADRŽAJ – CONTENTS

ČLANCI, RASPRAVE, PRILOZI ARTICLES, TREATISES, CONTRIBUTIONS

1. Dejan Đordjevski, O PITANJU UČEŠĆA MIHAILA ASTRAPE U OSLIKAVANJU HILANDARSKOG KATOLIKONA Dejan Đordjevski, ON THE POSSIBLE PARTICIPATION OF MIHAIVO ASTRAPA IN THE PAINTING OF THE CHILANDAR CATHOLICON	9
2. Mirjana M. Mašnić, ZIDNO SLIKARSTVO CRKVE SV. ĐORĐA POBEDONOSCA U MLADOM NAGORIČINU Mirjana M. Mašnić, LA PEINTURE MURALE DE L'ÉGLISE DE ST GEORGE LE VAINQUEUR A MLADO NAGORIČANE	19
3. Snježana Orlović, IKONE IZ RIZNICE MANASTIRA KRUPE Snježana Orlović, ICONS FROM THE TREASURY OF THE KRUPA MONASTERY	41
4. Ioannis P. Houliarás, THE WORK OF THE PAINTER IOANNIS SKOUTARIS FROM GRAM-MOSTA, KASTORIA IN EPIRUS AND SOUTHERN ALBANIA (1645–1672/3) Joanis P. Huljaras, RAD SLIKARA JOANISA SKUTARISA IZ GRAMOSTE, KASTORIJA U EPIRU I JUŽNOJ ALBANIJI (1645–1672/3)	61
5. Miroslava Kostić, IKONOSTAS SABORNE CRKVE U SREMSKIM KARLOVCIMA Miroslava Kostić, ICONOSTASIS OF THE SYNOD CHURCH IN SREMSKI KARLOVCI ...	75
6. Igor Borozan, GRANICE LOJALNOSTI: SRBI I SLIKE HABZBURGOVACA U PRVOJ POLOVINI XIX Veka Igor Borozan, BORDERLINES OF LOYALTY: SERBS AND THE IMAGES OF THE HABSBURGS IN THE FIRST HALF OF THE 19 th CENTURY	95
7. Velimir LJ. Ćerimović, PRAVOSLAVNA CRKVENA PORTA HRAMA SVETOG DIMITRIJA U DALJU Velimir LJ. Ćerimović, THE CHURCHYARD OF SAINT DEMETRIUS ORTHODOX CHURCH IN DALJ	115
8. Predrag Dragojević, UPOREDNI METOD STŠIGOVSKOG I NJEGOV PRIJEM U SRBIJI. IDEOLOŠKO I METODOLOŠKO U MIŠLJENJU O UMETNOSTI Predrag Dragojević, THE COMPARATIVE METHOD OF STRZYGOWSKI AND ITS RECEPTION IN SERBIA. THE IDEOLOGICAL AND METHODOLOGICAL IN CONSIDERATIONS OF ART	163
9. Vuk Dautović, ZLATAR JOVAN NIKOLIĆ Vuk Dautović, GOLDSMITH JOVAN NIKOLIĆ	173
10. Dragan Damjanović, HERMAN BOLLÉ I ZAGREBAČKA PREOBRAŽENSKA CRKVA Dragan Damjanović, HERMANN BOLLÉ AND THE CHURCH OF TRANSFIGURATION IN ZAGREB	195

11. Aleksandar Kadijević, GRADITELJSKA DELATNOST PETRA J. POPOVIĆA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI (1908–1930) Aleksandar Kadijević, THE CONSTRUCTION ACTIVITIES OF PETAR J. POPOVIĆ IN SOUTHEAST SERBIA (1908–1930)	225
12. Srđan Marković, PRVA SRPSKA UMETNIČKA, SLIKARSKA I VAJARSKA IZLOŽBA U SOMBORU 1910. GODINE Srđan Marković, THE FIRST SERBIAN ARTISTIC, PAINTERS' AND SCULPTORS' EXHIBITION IN SOMBOR IN 1910.	241
13. Ana Panić, UMETNOST I VLAST: PEJZAŽI IZ LIKOVNE ZBIRKE JOSIPA BROZA TITA Ana Panić, ART AND AUTHORITY: LANDSCAPES FROM THE ART COLLECTION OF JOSIP BROZ TITO	
14. Radovan Popović, HERMENEUTIKA OPAŽANJA: PROBLEM TUMAČENJA VIZUELNOG TEKSTA U INTERPRETATIVNOM POSTUPKU HANSA ZEDLMAJRA Radovan Popović, HERMENEUTICS OF PERCEPTION: THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF VISUAL TEXT IN THE INTERPRETATIVE PROCEDURE OF HANS SEDLMAYR	263
	279

PRIKAZI
REVIEWS

1. Jasmina S. Ćirić, <i>Un voyage dans le temps de l'historiographie: "L'avenir de Byzance en Europe"</i> (ed. Paul Stephenson)	297
2. Tatjana Starodubcev, Zoran Rakić: <i>Crkve Svetog Dimitrija i Svetog Save Srpskog u Hilandaru</i>	302
3. Angelina Milosavljević, <i>Bodin Vuksan: Humanističke osnove amblematske literature</i>	308
4. Stanislav živkov, Tomislav Marasović: <i>Dalmatia praeromanica</i>	313
5. Dragan Damjanović, Branko Čolović: <i>Sakralna baština dalmatinskih Srba</i>	316
6. Vuk Nedeljković, Klein Rudolf: <i>Zsinagógák Magyarországon 1782–1918: fejlődésíörténet, tipológia és építészeti jelentőség/Synagogues in Hungary 1782–1918: genealogy, typology and architectural significance</i>	318
7. Milan Prosen, Borislava Kruška: <i>Preobraženska crkva u Pančevu</i>	321
8. Aleksandar Kadijević, Adolph Stiller (ed.): <i>Belgrad, Momente der Architektur / Belgrade, Moments in Architecture</i>	324
IMENSKI REGISTAR	327
GEOGRAFSKI REGISTAR	337
UPUTSTVO ZA AUTORE	343
RECENZENTI	347

Velimir Lj. Ćerimović

THE CHURCH YARD OF SAINT DEMETRIUS ORTHODOX CHURCH IN DALJ History and spatial materialization

Summary

There were many migrations of Serbs in the Balkans, and the Great Migration of Serbs, under Patriarch Arsenije III Charnojevich in 1690th. is remembered as an extreme example.

Invitatoria written as the Viennesse court was accepted out of necessity, showing more emotional tension and confusion than diplomatic wisdom, skills and juridical sobriety. Thus the 1630 Statute Walachorum was neglected and consequently displaced – it dealt with indigenous Serbs. This is point where their state-legal status deteriorated, and these circumstances of overall turmoil provoked the situation where scared, anxious and probably less capable and organized chosen Serbs regarded the given privileges realized through the Degree of Emperor Leopold I of 21.08.1690. as a success, and perhaps even reward.

However, activities related to the housing of Metropolis' during the period 1690–1706. were ineffective, largely because of “merciful” and extreme decision about giving award and faster seizure of estates in Sirach (1695–1697) and Sechuj (1697–1702). That is the explanation of the migration status of the Metropolis' at that time.

Not until the assignment of the estate of the chamber in Dalj on 15th of July 1706 did a short period of disguised optimism start. However, three months after that Patriarch Arsenije III Charnojevich in Vienna magically disappears from the life stage, which is why there was a short halt about Metropolis' headquarters and accommodation in Dalj location. Still, the process of transforming the present and modest parish and noble structure in Dalj and their rise to high metropolitan level used to change from bischop to bischop, until the disintegration of the Austro-Hungarian monarchy in 1918th.

This state of affairs had its reflection on the historical and spatial materialization of the throne-church appearance and volume of the patriarchal Episcopal churchyard in Dalj, which is the subject of this paper. However, the second paper is to present its spatial structure and architectural accents onto the archetypal-spiritual, secular and spiritual, religious and national structures.

Key words: Metropolitan Port-patriarchal, AEM-manor Dalj, bishops throne, the Viennese court, church and architectural structures.

VELIMIR LJ. ĆERIMOVIĆ

Univerzitet „Union – Nikola Tesla“ Beograd, Fakultet za graditeljski menadžment
– Departman arhitektura i urbanizam
Originalni naučni rad / Original scientific paper

Pravoslavna crkvena porta Hrama Svetog velikomučenika Dimitrija u Dalju

Istorijsko-prostorna materijalizacija

Povodom 20-godišnjice ustoličenja episkopa
osječkopoljskog i baranjskog Lukijana (Vladulova)
(1991–2011)

SAŽETAK: Bilo je više migracija Srba na Balkanu, a kao ekstremna upamćena je Velika seoba Srba pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem 1690.

Invitatorija kao pozivno pismo Bečkog dvora prihvaćena je iz nužde, ali sa više emocionalnog naboja i konfuzije nego diplomatske mudrosti, umeća i juridičke trezvenosti. Tako je zapostavljen i posledično derogiran Statuta Walachorum iz 1630. koji se odnosio na Srbe starosedeoce. Time je njihov državno-pravni status pogoršan, a u okolnostima opštег meteža, uplašeni, zabrinuti i možda nedovoljno snalažljivi i organizovani izabranici seobnih Srba, dobijene privilegije u Diplomi cara Leopolda I od 21. VIII 1690. verovatno su doživljavali kao uspeh, a možda i nagradu.

Ipak, aktivnosti oko smeštaja Mitropolije od 1690. do 1706. nisu bile efikasne, najviše zbog „milosrdnih“ i ekstremnih odluka o dodeli i još bržem oduzimanju vlastelinstava u Siraču (1695–1697) i Sečuju (1697–1702). Zato je Mitropolija u to vreme imala seobni status.

Tek nakon dodele komorskog vlastelinstva u Dalju 15. VII 1706. za kratko nastupa prikriveni optimizam. Međutim, tri meseca nakon toga patrijarh Arsenije III Čarnojević u Beču voljevno nestaje sa životne scene, zbog čega je došlo do kraćeg zastoja u vezi sa smeštajem sedišta Mitropolije i na daljskoj lokaciji. Ipak, transformisanje zatečenih i skromnih parohijskih i vlastelinskih struktura u Dalju i njihovo uzdizanje na visoki mitropolijski nivo, menjao se od arhijereja do arhijereja, sve do raspada Austrougarske monarhije 1918.

Ovakvo stanje stvari odrazilo se na istorijsko-prostornu materijalizaciju crkveno-prestolnog izgleda i volumena mitropolijsko-patrijaršijske porte u Dalju, što i jeste predmet ovog rada. Međutim, ostaje da se u okviru drugog rada prezentuje njena prostorno-graditeljska struktura sa akcentima na arhetipske onto-duhovne, duhovno-svetovne i crkveno-narodne strukture.

KLJUČNE REČI: Mitropolijsko-patrijaršijska porta, AEM vlastelinstvo Dalj, prestolni arhijereji, Bečki dvor, crkveno-graditeljske strukture.

UVOD

Pravoslavna crkvena porta¹, a posebno razvoj i tipologija njenih oblika i crkveno-graditeljskih struktura nisu do danas privukli veću pažnju istraživača i zato je literatura u toj oblasti vrlo oskudna.

U vezi s naučnim istraživanjem i objašnjenjem pravoslavne crkvene porte kao specifične, složene, bogonadahnute, blagodetne i svete crkveno-graditeljske celine zasada nisu poznati podaci, osim skromnih zapisa koji spominju ili opisuju samo neke crkveno-graditeljske delove jedinice ili celine pravoslavne crkvene porte. Nagoveštaj u tom smislu, takođe samo fragmentarno, artikuliše i *Zakonopravilo* (Nomokanon ili Krmčija) Svetog Save² u kojem je vidljivo da su još početkom XIII veka postojala neka pravila o gradnji i postavljanju građevina u okviru naselja. Danas u njemu postoji samo naslov „O građenju crkava“, na osnovu čega se, i bez nedostajućeg teksta, može zaključiti da je Sveti Sava želeo ukazati na značaj teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci*, a verovatno i na važnost obredno-religiozne i graditeljske organizacije hrama kao Doma Gospodnjeg. Verovatno je njegova identifikacija hramovne svetinje i imanentnog joj svetog volumena vezana za njegovo poznavanje *Apostolskih ustanova* kao starog spisa³, gde se uređenje hramovne svetinje vezuje za hrišćansku dogmu, imanentni i oplemenjeni prostor svetog kultnog ili hramovnog mesta, volumena i ambijenta. Međutim, verovatno zbog burnih istorijskih događaja, naročito ratova i osvajačkih skrnavljenja svetinja na prostorima srednjovekovne Srbije i oko nje, taj tekst svetosavskih pravila „O građenju crkava“ nije sačuvan⁴.

To samo može biti jedan od razloga zbog čega danas egzistira i čak dominira pojednostavljeni ili svetovno shvatanje svetog mesta, koje i sami hrišćani upražnjavaju i pojednostavljeni ga vezuju samo za hramovnu građevinu kao jednu i jedino svetu tačku bez imanentnog volumena i teritorijalizacije teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci*. Tako se sveti volumen porte naziva i svodi čak na svetovno dvorište, čime se najčešće nesvesno potire njegova prethodno otkrivena svetost kao krstonosno ili hrišćanski označena i oglašena novostvorena vrednost i teritorijalizovana struktura.

¹ Velimir LJ. Ćerimović, *Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju – II deo*, Izgradnja, br. 62 (8–9. avgust–septembar), Beograd 2008, 336–337; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika*, Doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2007, 505–511; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta – graditeljska tradicija i savremenost*, Arhitektura, br. 117, Beograd–Podgorica 2007, 10–11.

² *Zakonopravilo Svetog Save 38 grana*, prevela sa srpskoslovenskog i uvodnu napomenu napisala Sanja Ristić, Istočnik, br. 11/12, Beograd 1994, 159–166; *Zakonopravilo Svetog Save, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo*, Naučni skup, Beograd 1995, 10–11; Miodrag M. Petrović, *Sveti Sava kao sastavljač i prevodilac Zakonopravila – srpskog nomokanona*, Istoriski časopis, knj. LXIX, Beograd 2002, 27–45; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 15–16.

³ U *Apostolskim ustanovama* kao starom hrišćanskom spisu naređuje se: „Prvo da hram bude izdužen, upravljen prema istoku, s obeju strana da ima prostorije prema istoku, da je sličan lađi. U sredini neka bude episkopov tron, a sa obe strane njegove neka sedi prezviterijstvo“, *Vivlioθiki ellinon pateron ke singrafeon*, Atina 1955, T. 52 (vid. razgovor sa episkopom raško-prizrenskim Gojkom Stojčevićem, *Glasnik Srpske pravoslavne crkve*, br. 3, Beograd 1986, 64–67).

⁴ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 15–16.

Međutim, zna se: prvo bitno su sveta mesta vezana za postradanje mučenika za hrišćansku veru, zatim neki drugi hrišćanski znak, ali i za prirodnu mistiku istaknutog i uzdignutog mesta koje u sebi od iskona sažima sve elemente teofaničnog i hijerofaničnog fenomena. Znači, to je stari ili novi teofanični i hijerofanični *genius loci* koji je ispunjen i obdaren utelovljenom svetošću kao novostvorenom vrednosti, i kao takav je poznat lokalnoj i široj hrišćanskoj zajednici.

Osim toga, to je uvek reperno i signifikantno⁵, odnosno krstonosno i ogradno izdvojen, definisan, artikulisan i zaštićen sveti prostor u odnosu na profani. Dakle, uvažavanje, poštovanje, ali i graditeljsko artikulisanje, oplemenjivanje i ogradno definisanje svetog mesta podrazumeva njegovu teritorijalizaciju ili volumenizaciju, što govori da sveto mesto nije jedna tačka, jer ono samim otkrovenjem i krstonosnim markiranjem nije u funkciji samoga sebe, već podrazumeva nazidavanje prostornih kapaciteta koji na temeljima arhetipske onto-duhovne (nematerijalne) prethodnice, moraju biti proporcionalni broju i funkciji okupljanja hrišćansko-pravoslavne zajednice. Tako u okviru svetog mesta postoji hram sa unutrašnjim i spoljašnjim svetim prostorom, i oba su u funkciji obredno-religioznih potreba, pa su tako međusobno i povezani preko glavnog zapadnog i sporednog južnog i severnog ulaza u hram.

TEOFANIČNI I HIJEROFANIČNI GENIUS LOCI KAO ARHETIP SVETOSTI

U istorijskom smislu, nastanku hrišćanske crkvene porte prethodila su prethrišćanska svetilišta, koja su predstavljala prvo bitni oblik svetog mesta. Znači, za prethrišćanske obrede i rituale takođe su se izdvajala posebna mesta koja su dobila centralni položaj u prostornom volumenu naselja jedne zajednice i potrebni prostorni okvir dovoljan za okupljanje članova prethrišćanske zajednice.

Na taj način, jasno je da hrišćanska crkvena porta ima dugoveki kulturno-istorijski, ali i crkveno-gradičelski kontinuitet. Shodno imanentnom centralitetu hramovne vertikale i brojnosti religiozne zajednice, u fizičkom smislu crkvena porta bila je proporcionalna kapacitetu hrišćansko-pravoslavne zajednice, što znači da je imala istaknuto mesto, naglašeni vertikalitet i primereni volumen koji je bio optimalan za okupljanje članova hrišćanske verske zajednice. Na to ukazuju Mirča Elijade⁶ i Svetlana Mojsilović⁷ u svojim delima.

Na taj način, nastavlja se i tradicija nematerijalnog ili obredno-religioznog otkrovenja, institucionalnog i materijalnog artikulisanja, stepenovanja i nazidavanja svetog mesta.⁸ Za hrišćanski-pravoslavno profilisano biće, nematerijalnu dimenziju uvek čini njegova duhovna

⁵ Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište*, Savremeno graditeljstvo – naučno-stručni časopis za graditeljstvo Republike Srpske, br. 05–2011, Banjaluka 2011, 13 (8–23); Svetlana Mojsilović, *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja – Communications, br. XIII, Beograd 1981, 7–8, 18–21; Svetlana Popović, *Krst u krugu – Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1993, 46–48; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 458–650.

⁶ Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Novi Sad 1986, 67; Mirča Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Beograd 1985; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 32–33.

⁷ Svetlana Mojsilović, *Nav. delo*, 7–8; Svetlana Popović, *Nav. delo*, 35–394.

⁸ Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište*, 8–23; Velimir LJ. Ćerimović, *Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovacka kao prostorno-gradičelski*

potreba da se obredno-religioznim činom otkrovenja duhovno prepoznaaju, odnosno duhovnom energijom nadograđe, artikulišu i time uzdignu, izdvoje i oglase novostvorene svete hrišćanske reperne, a time i signifikantne mistične i svete prostorne strukture. Znači, prethodno hrišćanski još nesignifikantna struktura postaje signifikantna samo nakon arhetipskog obredno-religioznog otkrovenja teofaničnog (bogojavnog) i hijerofaničnog (izlivno svetog) fenomena, nakon čega se ta prethodno nematerijalna energija svetosti utelovljuje na takvom bogojavnom mestu. A to znači da se vidljivim postavljanjem krsta na bogojavnom i izlivno svetom mestu dotadašnja energija Svetog duha ili svetosti jasno, vidljivo i krstonosno prepoznatljivo materijalizuje, teritorijalizuje i markira kao teofanični i hijerofanični *genius loci*, odnosno duhovno potrebna, razumljiva i signifikantna svetost i novostvorenna vrednost.

Dalje nazidavanje teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci* temeljno je vezano za utelovljenje svetosti, institucionalnu nadgradnju i graditeljsku materijalizaciju hramovne svetinje i drugih pratećih struktura prema rangu narečene institucije, odnosno njenom (hi)jerarhijsko-eparhijskom statusu i dostojanstvu. U konačnosti, u vezi sa definicijom i sintetizovanjem narečene crkveno-duhovne institucije i svete crkveno-graditeljske celine i njenog volumena, neizostavno je graditeljsko-prostorno izuzimanje, odnosno ogradno izdvajanje, definisanje i zaštita svetog mesta u odnosu na ostali profani prostor.

Dakle, još je u prethrišćansko vreme poznata, a već od ranog hrišćanskog vremena je usvojena, prenosi se i nastavlja obredno-religiozna (nematerijalna), institucionalna (organizovana) i prostorno-graditeljska (materijalna) artikulacija i duhovno-energetska nadgradnja ili nazidavanje svetog mesta i njegovog imanentnog volumenskog kapaciteta. Od toga vremena pa do danas, u literaturi, ne baš često, a retko i adekvatno, koristi se termin crkvena porta. Jedan od važnih razloga u tom smislu svakako jeste činjenica da do 2007. nigde nije ni objašnjeno šta se pod tim pojmom podrazumeva, naročito u crkveno-duhovnom i prostorno-graditeljskom smislu⁹.

Ipak, u vezi sa gradnjom pravoslavnih crkvenih građevina, u Beogradu je 1995. održan naučni skup „Tadicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo“, na kojem je više autora obrađivalo nekoliko tema, među kojima treba spomenuti teme o srpskoj crkvenoj arhitekturi, strukturalnu analizu crkvenih građevina, prostornu organizaciju pravoslavnog hrama, kao i kanonske i tradicionalne uticaje na projektovanje pravoslavnih hramovnih svetinja. U okviru ovih tema govorio je i Patrijarh srpski gospodin Pavle (Stojčević) koji se poziva na stari hrišćanski spis *Apostolske ustane*, u kojem se propisuje uređenje hrama, i zato on ukazuje da je Srpska pravoslavna crkva zainteresovana da hramovna građevina bude lepa.¹⁰ Dalje o

fenomen (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon), International conference „The space in European architecture – tradition and innovation“, Ministry of culture – Republic of Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernozets Hrabar“ Faculty of Architecture, Proceedings part I, Balchik, Bulgaria 2009, 178–187.

⁹ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 16; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka – Ideo*, Izgradnja, br. 62 (3–4. mart–april), Beograd 2008, 68 (65–84).

¹⁰ Njegova svetost patrijarh Pavle, *O građenju pravoslavnog hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 15–21; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 17.

duhovnim poticajima za gradnju pravoslavnog hrama pišu još Amfilohije Radović¹¹ i Pribislav Simić¹². Na temu teorijskih osnova o gradnji pravoslavnog hrama pišu Borivoje Andelković¹³, Nada Kurtović Folić¹⁴ i drugi.

Dakle, danas u literaturi ima podataka o raznim pojedinostima vezanim za određeni pravoslavni hram, zatim o pratećim svetovnim rezidencijalnim objektima oko hrama, o njihovim stilsko-graditeljskim karakteristikama, o bogoslužbenim mestima, o pojmu i raznim imenima hrišćanskog hrama, o načinu gradnje hrama, obliku, pravcu i položaju crkava¹⁵. Takođe, još više se može naći putopisnih beleški o brojnim pravoslavnim crkvama, ali sve te beleške, razni korisni zapisi i podaci, samo u nedostatku drugih, dobro su došli u pojačavanju dokumentarne osnove prilikom analize razvoja i tipologije oblika pravoslavne crkvene porte, kao što je npr. daljska koja je od početka XVIII veka do raspada Austrougarske 1918. bila alternativno sedište i sastavni deo mitropolitsko-patrijaršijskog protokola u nekadašnjoj prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji karlovačkoj¹⁶.

ODABRANA CELINA PRAVOSLAVNE CRKVENE PORTE U DALJU

Dosad sprovedena istraživanja autora pokazuju da srpskopravoslavna crkvena porta još nije u celosti istražena kao podtip Svetе pravoslavne crkve u okvirima istočne ortodoksije. Ona se direktno vezuje za hrišćanstvo kojem u istorijsko-socijalnom, obredno-religioznom i tradicionalno-kulturnom smislu pripada, i koje u crkveno-dogmatskom i hijerarhijsko-institucionalnom smislu ima najvišu oznaku reda, što je s razlogom i logično odredilo i njegovo vrhovno ili ishodišno, ili korensko mesto prilikom identifikovanja lokalnih i globalnih crkveno-istorijskih prilika koje su uticale na usvajanje i razvoj hrišćanstva. Isto tako, vrlo je važno sagledavanje uzročno-posledičnih veza i uticaja hijerarhijsko-eparhijskog stepenovanja crkveno-institucionalnih jedinica koje su se reflektovale na formiranje i stepenovanje imanentnih crkveno-graditeljskih oblika i volumena pravoslavne crkvene porte. Tako u hijerarhijsko-institucionalnoj analizi i svodenju, sama istočna ortodoksija ima oznaku tipa kao prvu nižu hijerarhijsko-institucionalnu i kategorijalnu oznaku, a svaki tip ima svoje podtipove koji su nastajali prema uticajnim ili poznatim istorijskim okolnostima na globalnom, regionalnom i lokalnom planu (v. Tabelu I).

¹¹ Njegovo preosveštenstvo mitropolit Amfilohije, *Duhovni smisao hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 22–30; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 17.

¹² Pribislav Simić, *Arhitektura hrama i njena duhovna podloga*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 31–35; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 17.

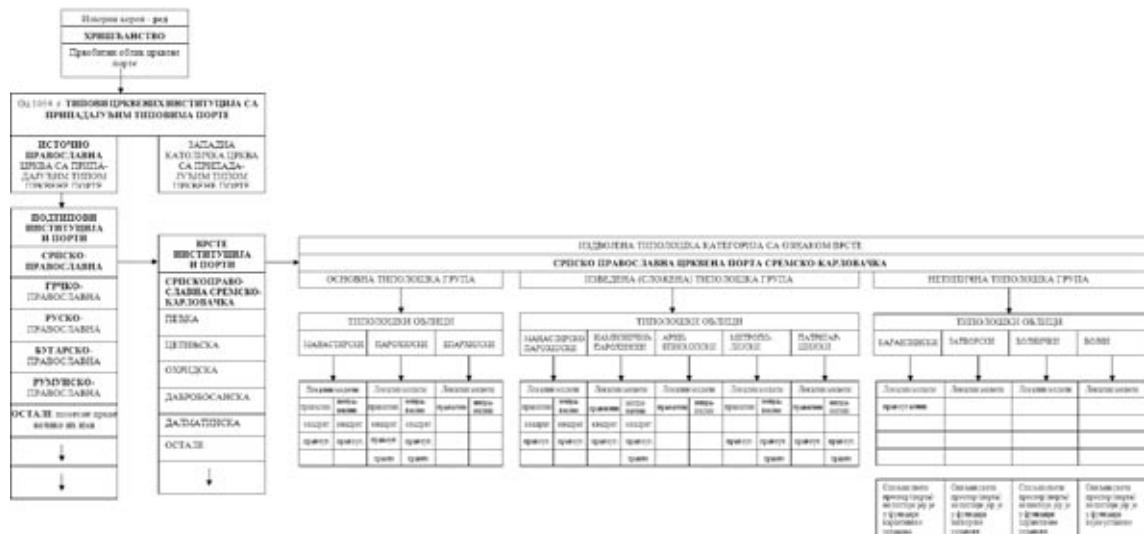
¹³ Borivoje Andelković, *Liturgija i unutrašnji poredak hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 37–61; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 17.

¹⁴ Nada Kurtović-Folić, *Crkveno graditeljstvo – tradicija ili transformacija arhitektonskih oblika*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 62–98; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 17.

¹⁵ Lazar Mirković, *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogosluženju pravoslavne Istočne crkve – prvi i opći deo*, Beograd 1995, 59–115; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 18.

¹⁶ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 18.

Tabela I – Tipološko razvrstavanje hrišćanskih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte

Izvor: Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija.

Za Srbiju je karakteristično njeno srednjovekovlje, kada su srpske zemlje kao kneževine, despotije ili neki drugi oblik državne tvorevine osvajane od strane raznih osvajača. Takvi osvajački efekti reflektovali su se i na cepanje postojećih i formiranje novih crkvenih oblasti ili zasebnih delova, od kojih su neki bili sa autonomnim statusom u različitim vremenskim periodima¹⁷. To govori o čestim ranim i kasnim srednjovekovnim migracijama Srba i njihovom crkveno-narodnom, a onda i crkveno-institucionalnom organizovanju, povezivanju i trajanju na svim područjima gde su živeli i branili sebe i svoja hrišćanska uverenja, ali i hrišćansku Evropu od viševekovnih osvajačkih nasrtaja nehrišćanskih osvajača, porobljivača i rušitelja evropskih prostora, njegovog graditeljskog nasledja, kulture i drugih tekovina.

Zbog poznatih istorijskih okolnosti, pod uticajem raznih kultura u vreme njihovog trajanja, ove crkveno-istorijske oblasti se danas međusobno i primetno razlikuju po svojim lokalnim, regionalnim i nacionalnim kulturno-istorijskim i crkveno-gradičkim karakteristikama. I, naravno, unutar njih samih postoje opet njihovi lokalizmi i varijeteti koji bitno utiču na lokalne posebnosti, a na taj način i na njihovu zasebnu sistematizaciju, klasifikaciju i tipološku kategorizaciju. To ujedno znači da bilo koja autokefalna (pomesna) crkva istočnohrišćanske ortodoksiye u navedenom kontekstu sledi i poštuje usvojeni ikonografski tip pravoslavnog hrama i usvojeni arhetipski koncept crkvene porte. Međutim, pomesne

¹⁷ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 68–69; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao светост или профано двориште*, 2010, 10 (8–23).

crkve ih variraju unošenjem autentičnih lokalnih elemenata, zavisno od autentične tradicije same pomesne crkve, pa i lokalne tradicije, u konstituisanim crkvenim oblastima koje ih prihvataju, odnosno eparhijama i drugim crkveno-institucionalnim jedinicama višeg i nižeg stepena i dostojanstva, kao i istorijskog trenutka u kojem autentični i lokalni uticajni elementi nastaju¹⁸.

Tu vidimo svu složenost i pragmatičnost u nastajanju pravoslavne crkvene porte i uzročno-posledičnih veza i odnosa sistemskih grupa između duhovnih i institucionalnih svetovnih indikatora i elemenata i njihovog združivanja i sinergije u funkciji održivosti različito sazdanih crkveno-graditeljskih oblika za religiozne, obredne, bogoslužbene i životne potrebe u okvirima proporcionalno definisane svete celine i volumena. To jasno ukazuje da su u tome posebnu ulogu imali usvojeni, utvrđeni i ortodoksno profilisani onto-duhovni, obredno-religiozni, crkveno-institucionalni i (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem potreba i načela, ali i anonimni i poznati neimari koji su na kanonskim osnovama usvojili, negovali i delatno prenosili sistemske vrednosti, tekovine, umeća i znanja u stvaranju svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta u zajednici sa pravoslavno profilisanom lokalnom crkvenom zajednicom.

Naročito su arhijereji i sveštenstvo kao sveti čuvari Simvola vere – ortodoksne dogme¹⁹, ali i kao graditelji u zajednici s drugim neimarima, kroz crkveno-graditeljska pregnuća, stremljenja, umeća, iskustva, tradicionalna znanja i, dakako, bez pisanih i uzakonjenih crkvenih ili svetovnih pravila o strukturi i prostornoj organizaciji pravoslavne crkvene porte, doprinosili i uticali na prvobitno ortodoksno i posledično ortopraksično oblikovanje ove tradicionalne crkveno-graditeljske tvorevine i tekovine²⁰. Oni su opet, zavisno od lokalnih uticaja na celokupnom području Arhiepiskopije karlovačke, a pogotovo na mnogo većem području Srpske pravoslavne crkve, pa tako i istočne ortodoksiye, varirali i kontinuirano sa kolena na koleno kroz dvomilenijsku hrišćansku istoriju inspirativno, intuitivno i delatno prenosili elemente i karakteristike ovih sistemskih crkvenih tvorevina i posebno vrednih tradicionalnih, religioznih, obrednih, narodnih, graditeljskih i institucionalnih tekovina.

Iz navedenog konteksta, nastajanje i trajanje pravoslavne crkvene porte vidljivo je vezano za nematerijalne, institucionalne i materijalne svete strukture. Zato nije neobično što je ona složena struktura koja je obdarena svetošću i ispunjena njenom blagodetno i blagovtorno dejstvenom energijom kao novostvorenom vrednošću. To samo ističe činjenicu

¹⁸ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 69; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište*, 10 (8–23).

¹⁹ Simbol vere predstavlja najsažetije iskazanu suštinu pravoslavne pobožnosti. Sastavili i usvojili su ga sveti oci na Nikejskom (325) i Carigradskom (381) saboru, vid. Dragoljub V. Đorđević, *Pravoslavlje*, Teme, br. 3, Niš 2003, 372–375.

²⁰ Velimir LJ. Ćerimović, *Prestolni arhijereji kao graditelji mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Arhidjecezi karlovačkoj*, Magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad 2000, 18–277; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj prestolni centri Karlovačke mitropolije*, Knin–Beograd 2007, 63–436; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište*, 2011, 11.

da ona ima svoje posebno složeno mesto i ulogu u vrednovanju nasleđenih crkvenih jedinica i dobara, ali i u organizaciji, izgradnji i nazidavanju novih crkveno-graditeljskih struktura i celina u ruralnom, urbanom ili naturalnom ambijentu i okruženju.

Ova sveta crkveno-graditeljska struktura zasniva se na crkveno duhovnoj, institucionalnoj, narodnoj, obrednoj i religioznoj tradiciji i kulturi, zatim crkveno-graditeljskom iskustvu, znanju i nasleđu i ima svoj istorijski kontinuitet i uporište u religiozno, odnosno hrišćanski profilisanom ljudskom biću i crkveno-institucionalnom i graditeljskom kontinuitetu hrišćanstva i njegovog učenja. To je mesto, prostor, volumen, ambijent i celina где dominiraju duhovne (nematerijalne) tvorevine i arhetipovi²¹ kosmogonije ili ontofanije²², manifestacije i otkrovenja²³ teofaničnog (bogojavnog) i hijerofaničnog (izlivnosvetog) fenomena. Isto tako, to je mesto materijalizacije njegovih onto-duhovnih i obredno-religioznih, te crkveno-institucionalnih i crkveno-graditeljskih potreba i kapaciteta, koje su na teofaničnom i hijerofaničnom *genius loci* ovaploćene u delotvornom transcendentnom, dogmatski utvrđenom i usvojenom, te ikonografski i morfološki artikulisanom i funkcionalno sazdanom crkveno-graditeljskom obliku ili fizičkoj strukturi svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta. To je naročito izraženo u istočnoj ortodoksiјi koja nije napuštala ranohrišćansku tradiciju, već je istu samo dalje razvijala²⁴.

Znači, vidljivo je da su rane, srednje, kasne i savremene tipološke strukture i crkveno-graditeljski oblici pravoslavne crkvene porte vezani za arhetipske hrišćanske strukture i nasleđe. U vezi s tim, identifikacija, izdvajanje i određivanje srpskopravoslavne crkvene porte sremskokarlovачke, temeljno je vezano za višegodišnja istraživanja autora na području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovачke od njenog nastanka krajem XVII do njene deinstitucionalizacije početkom XX veka. Na taj način, vidljivo je da su njeno nastajanje i trajanje kroz više od dva veka, uslovili značajni istorijski događaji, kao što je Velika seoba Srba 1690. i raspad Austrougarske monarhije 1918.

Tako se među istraživanim lokacijama našla i pravoslavna crkvena porta u Dalju, koja zajedno sa ostalima predstavlja vrednu crkveno-graditeljsku celinu i kulturno-istorijsko nasleđe u nekadašnjoj Arhiepiskopiji karlovачkoj. Iz toga razloga, takve istorijski, institucionalno i graditeljski definisane crkveno-duhovne celine i kapaciteti predstavljaju pouzdanu podlogu za istraživanje u okviru kompaktnog administrativno-teritorijalnog

²¹ Prema Sretenu Mariću za Mirču Elijade arhetipovi još uvek daju smisao životu i stvaraju kulturne vrednosti. Isto tako, arhetipovi su sredstvo preobražaja na temelju egzistencijalnih situacija koje su nekad proizvodile fenomene kroz mitove i simbole (kao arhajske religije), kroz arhajski doživljaj svetosti sveta, to jest arhajsku hijerofaniju. U vezi s tim neminovno sledi komparativno proučavanje religije koje će odigrati kulturnu misiju najvećeg značaja u bliskoj budućnosti. Baš iz tog „susreta primitivne religije i zapadne svesti nastaje druga renesansa“, vid. Mirča Elijade, *Sveto i profano*, 16–17.

²² Ontofanija je kosmogonija mita, odnosno izbijanje stvarnog, izbijanje Bića u svet, kao što je uvek i hijerofanija. „Mit priča kako je svet ustanovljen kao stvarnost kroz sveto, koje je krajnji uzrok egzistencije. (...) Mit priča o onom što se zbilo in illo tempore“. U kontekstu religiozno profilisanog bića, ovde je reč o onom što je Gospod učinio na početku vremena, „koje je, ne vreme istorijsko, pa, dakle, potpuno iluzorno, već vreme sveto, pa, dakle, jedino stvarno“, vid. Mirča Elijade, *Nav. delo*, 22.

²³ Zdravko M. Peno, *Katihizis – osnove pravoslavne vere*, Manastir Ostrog 2005, 28–31.

²⁴ N. Pokrovskij, *Происхождение ортodoxии – христианской базилики, церковно-археологическое изследование*, Sankt Peterburg 1880, 182; Borivoj Andelković, *Nav. delo*, 51–52.

područja stavropigijalne eparhije, koja je bila u funkciji arhidićecezalnih potreba prestolnog arhijereja sa dostojanstvom arhiepiskopa, mitropolita i patrijarha srpskog. njihova istorijska, institucionalna i graditeljska kritička analiza i valorizacija, ukazuju da su i hrišćansko-vizantijska kultura i pravoslavna tradicija ostavile neizbrisiv trag u nastanku i razvoju manastirskih, parohijskih, namesničkih, eparhijskih, arhiepiskopijskih, mitropolijskih i patrijaršijskih crkveno-graditeljskih struktura kroz crkveno-institucionalnu i graditeljsku istoriju.

Nekadašnje crkveno-prestolne strukture Mitropolije i Patrijaršije karlovačke u Dalju činile su kvalitetno organizovane i urbanizovane mitropolijsko-patrijaršijske celine i jedinice. One su se kroz istoriju razvile na temeljima hrišćansko-pravoslavne dogme, (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema stepenovanja, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, crkveno-graditeljskih kanona i crkveno-duhovne kulture i tradicije. Iz toga je danas proizašao razvijeni (složeni) oblik crkveno-prestolnih struktura, koji je u Arhidićezezi ili stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj nastao na duhovnoj, svetovnoj i zaštitnoj osnovi. Tako je i u Dalju došlo do konstituisanja arhetipskog crkveno-graditeljskog koncepta i programa čiju duhovnu osnovu čine saborna crkva, dvorska kapela i grobna mesta (a od 2006. zajednička memorijalna grobnica²⁵) zaslužnih ktitora i priložnika hrama, zatim svetovnu osnovu čine rezidencijalne strukture (mitropolijsko-patrijaršijski dvor sa dvorskem baštom) i vitalno-ekonomске strukture (pomoćni objekti), a zaštitnu osnovu ili „auru svetosti“ čine crkveno-narodne strukture.

U radu se ukazuje na postojeće odnose i kauzalnu vezu duhovnih, rezidencijalnih i vitalno-ekonomskih struktura koje su u kontekstualnom odnosu sa okolnim urbanim miljeom, ali i na njihovo skrnavljenje u XX i preporod u XXI veku. Kroz hrišćansku crkveno-graditeljsku istoriju, ali i u daljskim pravoprestolničkim prilikama, one su zauzimale najdominantniji položaj u centru ovog naselja. Iz takvog odnosa proizašao je i značaj ovih crkveno-prestolnih struktura u razvoju naselja. Graditeljske i prostorne vertikale artikulisale su značaj saborne crkve, zatim rezidencijalnih, školskih i administrativnih i drugih pratećih objekata. Vaspostavljanjem ovakvog urbanističkog reda i matrice u Dalju, izgrađen i artikulisan je crkveno-graditeljski i crkveno-urbani identitet crkveno-prestolnog kompleksa i njegovog bližeg i šireg okruženja. njegova crkveno-prestolna slika, memorija i hijerarhijski odnosi u svetom crkveno-prestolnom volumenu i van njega, artikulisali su sabornu crkvu i mitropolijsko-patrijaršijski dvor sa dvorskem baštom, zatim crkveno-školske i crkveno-administrativne strukture kao osnovne i monumentalne znakove prepoznavanja ovog crkveno-graditeljskog, crkveno-narodnog i nekada crkveno-prestolnog kompleksa sa izraženim elementima crkvene rezidencijalne i monumentalne arhitekture u nekadašnjoj varoškoj, a danas ruralnoj celini Dalj.

Neposredan i odlučujući uticaj u transformaciji nasleđenih, kao i izgradnji i nazidavanju novih crkveno-prestolnih struktura u Dalju, ostvarili su prestolni arhijereji.

²⁵ Aleksandar P. Đuranović, *Srpska pravoslavna parohija u Dalju*, Dalj 2007, 80.

Karlovačke mitropolije i patrijaršije. Isto tako, važan uticaj u svemu tome imali su i priučeni anonimni, ali i školovani domaći i strani graditelji, koji su u crkveno-prestolne strukture ugradili duh i graditeljski pečat svog vremena. Na isti način, ovoj viševekovnoj i od Drugog svetskog rata više decenija skrnavljenoj, pustošenoj, degradiranoj, zapuštenoj i gotovo zamrloj crkveno-graditeljskoj celini, nadu u život i večno trajanje udahnulo je vaspostavljanje Eparhije osječkopoljske i baranjske na zasedanju Svetog arhijerejskog sabora SPC u Beogradu od 09. do 24. maja 1991, a pogotovo izbor (23. V 1991), hirotonisanje (14. VII 1991) i ustoličenje (18. VIII 1991) arhimandrita Lukijana (Vladulova) za episkopa osječkopoljskog i baranjskog²⁶. Zahvaljujući njegovoj obnoviteljskoj energiji i viziji, nekadašnjoj mitropoljsko-patrijaršijskoj, a danas redukovanoj, još uvek usurpiranoj i vidljivo oskrnavljenoj celini, identitetu i svetom volumenu eparhijske pravoslavne crkvene porte, već gotovo dve decenije polako se vidaju stare rane od kojih neke verovatno nikad neće biti zalečene.

Znači, njen nekadašnji mitropoljsko-patrijaršijski sjaj zauvek je narušen i prvi put je oštećen, ranjen i degradiran rušenjem hrama 1942. za vreme NDH²⁷. Na ove nezaboravne i nezaceljene rane skrnavitelja iz Drugog svetskog rata, nastavilo se socijalističko mirnodopsko degradiranje, urušavanje i skrnavljenje nekadašnjih crkveno-graditeljskih vrednosti i svetih volumena pravoslavne mitropoljsko-patrijaršijske crkvene porte u Dalju. Dakako, ove zastranjujuće aktivnosti trajno su nanele veću i zasigurno neotklonjivu štetu crkveno-institucionalnom, religioznom, graditeljskom i svetom identitetu, izgledu, pijetetu i dostojanstvu, ali i nekadašnjem sjaju i lepoti pravoslavne mitropoljsko-patrijaršijske porte u Dalju²⁸.

GOLGOTA SRPSKE SEOBE

Karlovačka mitropolija i patrijaršija poznata je danas kao istorijska pravoslavna autonomna crkvena oblast, koja je obuhvatala sve pravoslavne Srbe u Baranji, Bačkoj, Banatu, Sremu, Slavoniji, Dalmaciji, Lici, Kordunu, Baniji, Međumurju, Hrvatskoj, Bosni i Ugarskoj koje su bile u granicama onovremene habzburške monarhije. Trajala je 230 godina, i to od Velike seobe Srba 1690. do raspada Austro-Ugarske 1918, odnosno 1920, kada su se prethodne srpskopravoslavne crkvene oblasti ujedinile u jedinstvenu Srpsku

²⁶ Milorad L. Mišković, *Srpska pravoslavna crkvena opština osječka u ratu i miru 1990–1997*, Ljetopis, Zagreb 1998, 108; *Saopštenje sa redovnog zasedanja Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Pravoslavlje, br. 581, Beograd 1991, 1–2; *Novi arhijereji Srpske pravoslavne crkve*, Pravoslavlje, br. 582, Beograd 1991, 12; Gradimir Stanić, *Arhimandrit Lukijan (Vladulov) hirotonisan za episkopa osječkopoljskog i baranjskog*, Pravoslavlje, br. 585–586, Beograd 1991, 19; *Ustoličen Episkop osječkopoljski i baranjski gospodin Lukijan*, Pravoslavlje, br. 587, Beograd 1991, 4. Svečani čin hirotonisanja Gospodina Lukijana za episkopa izvršio je Njegova Svetost patrijarh srpski gospodin Pavle 14. VII 1991. u Sabornoj crkvi Svetog Nikole u Sremskim Karlovcima. Međutim, ustoličenje episkopa Lukijana na episkopski tron Eparhije osječkopoljske i baranjske upriličeno je 18. VIII 1991. u Sabornoj crkvi Svetog velikomučenika Dimitrija u Dalju, uz činodejstvovanje njegove Svetosti patrijarha srpskog Gospodina Pavla i svečano sasluženje više episkopa i brojnog naroda i sveštenstva Srpske pravoslavne crkve, vid. Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 39–40; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 131.

²⁷ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 63–72.

²⁸ Isto, 212; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj prestolni centri Karlovačke mitropolije*, Knin–Beograd, 2007, 170, 172.

pravoslavnu crkvu na čelu sa Patrijaršijom. Privremeno sedište Patrijaršije bilo je u Sremskim Karlovcima u vreme od 1920. do 1935, sve do izgradnje Patrijaršije 1935. u Beogradu²⁹.

Osnivačem autonomne Mitropolije kao prethodnice, prvobitno Krušedolske i potom Karlovačke mitropolije, smatra se pećki patrijah Arsenije III Čarnojević (1633–1706). Sklanjajući narod pred turskim osvajačima i dolaskom u panonsko Podunavlje, on je 1690. reorganizovao stare zatečene episkopije, i novim teritorijalnim i administrativnim ustrojstvom okupio ih je u autonomnu pravoslavnu crkvenu oblast Mitropoliju. Ona je od 1690. do 1706. poznata kao seobna Mitropolija, jer nije imala svoje stalno sedište. Od 1706 (1708). do 1713. poznata je kao Krušedolska mitropolija, jer joj je sedište bilo u despotskom Manastiru Krušedolu. Od 1713. do 1920. poznata je kao Karlovačka mitropolija, jer joj je sedište iz Krušedola premešteno u Sremske Karlovce. Od toga vremena Sremski Karlovci su bili stalno sedište Karlovačke mitropolije. Sve vreme njenog trajanja i administrativne odvojenosti od Srpske pravoslavne crkve bilo je vezano za priznavanje primata i subordinacije starijoj Pećkoj patrijaršiji. Kao autonomna crkvena oblast u habzburškoj monarhiji, imala je svoje duhovno, crkveno-upravno i teritorijalno-administrativno ustrojstvo. Njena autonomna teritorija bila je organizovana po (hi)jerarhijsko-eparhijskom sistemu³⁰.

Višegodišnji pokušaji patrijarha Arsenija III Čarnojevića da nakon Velike seobe Srba 1690. izgradi sedište autonomne pravoslavne Mitropolije kao institucionalno-predstavnički, prosvetiteljsko-obrazovni i crkveno-narodni centar Srba u habzburškoj monarhiji na nekoliko lokacija nisu uspeli. Pokušao je to u Komoranu, Budimu i Sentandreji kada je u njima obezbedio kuće u kojima je samo kratko i privremeno funkcionalisala autonomna Mitropolija. Međutim, njihov položaj u odnosu na područja, koja je uvelikо već ugrožavalо unijaćenje Srba³¹ i prozelitizam Rimokatoličke crkve u habzburškoj monarhiji, a naročito u Baranji, Gornjokarlovačkom i Varaždinskom generalatu u Slavoniji, bio je periferan, a tako i manje podoban i prihvatljiv. Zato je patrijarh Čarnojević tražio nove lokacije bliže Marčanskoj eparhiji.

Najzapadnija lokacija, koju je dobio 1695, bio je srednjovekovni grad Sirač, koji je bio smešten između Podgorja (Daruvara) i Pakraca u Slavoniji. Međutim, pod pritiskom kardinala Leopolda Kolonića i generala Štaremburga i bez protivljenja Bečkog dvora, patrijarh Čarnojević je sa te lokacije proteran. Nakon toga, 28. VII 1697. kupio je kastel Sećuj u Baranji i tu je započeo izgradnju manastira, rezidencije i srpskog učilišta³². Već 1702. ponovo je patrijarhu Čarnojeviću oduzeta i ova lokacija, nakon čega mu je savetovano

²⁹ Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970, 55–57.

³⁰ UNIVERSALIS schematismus ECCLESIASTICUS. Per Aloysium Reesch de Lewald, Budae, Typis regiae scientiarum Universitatis Hungaricas, 1846/1847, 1/259; Mata Kosovac, *Srpska pravoslavna Mitropolija karlovačka po podacima od 1905. god.*, Sremski Karlovci 1910; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 15–66.

³¹ Slobodan Jarčević, *Istorijske skrivalice* – knjiga druga, Beograd 2002, 112–118; Pero Matić, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević u Baranji i njegova borba protiv unije*, Zbornik radova „Srbi u istočnoj Slavoniji“, Osijek 2003, 180.

³² Slavko Gavrilović, *Patrijarh Arsenije Čarnojević i njegove ekonomске preokupacije od Velike seobe 1690. do smrti 1706. godine*, Krovovi, list za kulturu i umetnost, br. 21, Sremski Karlovci 1990, 3–4; Radoslav M. Grujić, *Duhovni život kod Srba posle Velike seobe*, Naučni skup „Patrijarh srpski Arsenije III Čarnojević i

da pismeno traži komorsko vlastelinstvo Dalj kod Oseka. To je bila treća lokacija, koja mu je dodeljena 15. VII 1706. i koju je patrijarh Čarnojević prihvatio zbog mogućnosti da mu sa tom lokacijom Bečki dvor vrati dug od 38.678,00 forinti³³. Verovatno bi daljska lokacija zbog dobrog položaja na Dunavu bila treća lokacija na kojoj bi patrijarh Čarnojević započeo gradnju sedišta Mitropolije, da ga u tome nije prekinula njegova iznenadna smrt pod sumnjivim okolnostima u Beču 27. X 1706.³⁴

Sticajem istorijskih okolnosti vidljivo je da Dalj zbog položajnih kvaliteta sa komorskим vlastelinstvom na Dunavu, ali više zbog dužničkih obaveza Bečkog dvora, postaje predmet interesa patrijarha Čarnojevića. Sticajem nesrećnih, a po Lav. Rajku Veselinoviću i sumnjivih, okolnosti prilikom posete Bečkom dvoru koja je usledila pred gušenje Rakocijeve bune u Ugarskoj (1707–1708), kada je verovatno nameravao da reši probleme oko višegodišnjeg duga i dodeljenog daljskog vlastelinstva, zatim da kapitalizira doprinos i odnos Srba prema Rakocijevoj buni, patrijarh Arsenije III Čarnojević je 27. oktobra 1706. naprasno, možda na nekom „milosrdno“ pripremljenom ručku, u nekoj od carskih ili kardinalskih rezidencija u Beču, nestao sa životne scene³⁵. Tako nije ni stigao uživati obećano, stečeno i zasluženo po dostojanstvu i privilegijama pripadajuće mu vlastelinstvo³⁶.

Međutim, u teškim i složenim istorijskim okolnostima i 74. godini života koja ga je zatekla kao vrhovnog crkveno-prestolnog arhijereja na izvršenju složenih i odgovornih crkveno-narodnih zadataka u odajama Bečkog dvora, u sudbonosnom času nije ga poslužila visprenost da predoseći lukavstva bečkih „milosrdnih“ dvorjana, kako bi samo tri meseca nakon dodele daljskog vlastelinstva eventualno izbegao naprasni odlazak sa životne scene. Na navedenim lokacijama, a pogotovo na kupljenoj pa oduzetoj lokaciji u Sećuju (1697–1702),

Velika seoba Srba 1690. godine“, Zbornik radova o Tristagodišnjici Velike seobe, Beograd 1997, 268; Lav. Rajko Veselinović, *Kako je postala srpska Karlovačka arhiepiskopija i mitropolija*, Preštampano iz „Bogoslovija“, sv. 4. Beograd 1935, 8; Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, 17; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 262–266.

³³ Serbske letopisi za god. 1829, IV, *Slovo, koim je C.K. General Kavalerie, i pr. Andrei Grafja otja Hadikja, Deputirce narodne u Kongresu Karlov. 1769. pozdravio*, Druga častica, Troškom Matice serbske, Godina V. častica 17, U Budimu 1829, 57–59. Naime, Srbi u Mađarskoj i drugi pravoslavni narodi su još od Matije Korvina 1481. i Vladislava II 1495. bili oslobođeni desetka rimokatoličkom sveštenstvu. Tu privilegiju carskog Doma habzburškog patrijarhu Čarnojeviću, potvrđio je i car Leopold I 4. III 1695, pa su pravoslavni vernici ovaj desetak davali pravoslavnom sveštenstvu i patrijarhu. Zbog austrijsko-turskog rata od 19. VII 1696. ukinuto je davanje desetka, jer je on sad preusmeren na obavezu davanja Monarhiji za potrebe vojske. Tako Bečki dvor odredi patrijarhu Čarnojeviću 3000 f. kao fiksnu godišnju naknadu desetka od Slavonije i Srema, „koja se suma umnoži još sa 3.000 f.“. Takođe, Bečki dvor je i za Banat, umesto knezovskog dukata, patrijarhu odredio fiksnu godišnju naknadu od 3000 f., „svega dakle 9.000 f.“ za svaku godinu, vid. *Ažbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, Priredio mr Slobodan Mileusnić, Beograd 1993, 70; Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije u XVIII stoleću*, Zbornik za društvene nauke, br. 46, Novi Sad 1967, 21; Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. 2, Novi Sad 1990, 361; Časlav Ocić, *Nešto o Dalju*, Preštampano iz *Regionomska istraživanja*, Beograd 2004, 169–194; Časlav Ocić, *Dalj: Kratka povesnica*, Zbornik „Stvaralaštvo Milutina Milankovića“, Beograd 2009, 471–500; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 134; Aleksandar P. Đuranović, *Nay. delo*, 22–23.

³⁴ Lav. Rajko Veselinović, *Nay. delo*, 8; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 304–318.

³⁵ Lav. Rajko Veselinović, *Nay. delo*, 8; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 260, 304–318.

³⁶ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 304–318.

vidi se njegova opredeljenost da na pogodnom mestu izgradi sedište Mitropolije³⁷. To govori da bi on i u Dalju verovatno započeo svoje graditeljsko delo. Kako se to nije dogodilo, žiža interesovanja u vezi sa smeštajem i sedištem, još uvek seobne i samo privremeno Krušedolske mitropolije, polako se usmerava prema manastirskoj lokaciji u Sremskim Karlovicima, koja uz imovinsko-pravnu sigurnost ima i veoma povoljan položaj na ušću potoka Stražilovo u Dunav. Sve ovo su bili dovoljni razlozi da Dalj postane drugo, odnosno alternativno sedište autonomne Mitropolije (1690–1848) i Patrijaršije (1848–1920) karlovačke.

POLOŽAJNE, EKONOMSKE I ALTERNATIVNE PREDNOSTI DALJSKE LOKACIJE

Dalj i Sremski Karlovci su smešteni na desnoj obali Dunava. Dispozicija Dalja dislocirana je oko 85 km uzvodno prema severozapadu, odnosno u blizini ušća reke Drave u Dunav. U vezi sa sedištem prestolne katedre, zbog blizine, ali i mogućeg variranja južne granice habzburške monarhije usled napada turskih osvajača, treba reći da je Dalj u to vreme bio privlačan i čak bezbednije mesto za sedište prestolne katedre i same Mitropolije. Osim toga, Dalj je bio u blizini Vojne granice, a Sremski Karlovci su bili u njenom sklopu, pa se može smatrati da je Dalj imao povoljniju položajnu dispoziciju u smislu bezbednosti i da je položajno bliže Beču i Pešti. S druge strane, Sremski Karlovci kao manastirska lokacija bili su bezbedni, jer su bili metoh Manastira Krušedola, a daljsko vlastelinstvo u to vreme nije imalo definisan imovinsko--pravni status, pa su u tom smislu Sremski Karlovci imali veliku prednost.

Materijalno iscrpljenoj Mitropoliji karlovačkoj i patrijarhu Čarnojeviću³⁸ nije bilo lako da se unedogled odlaže i čeka rešenje za bolju lokaciju vlastelinstva ili ekvivalent za izgubljena imanja u Peći³⁹. Isto tako, poseban problem predstavljale su iscrpljujuće obaveze u borbi protiv unijačenja Srba naročito u Gornjokarlovačkom i Varaždinskom generalatu i Baranji⁴⁰, iza kojeg su uz agresivni i preteći prozelitizam Rimokatoličke crkve stajali kardinal Leopold Kolonić i Bečki dvor⁴¹. Uz brojne selidbe, ubrzo je usledila opasnost od Rakocijeve bune (1703–1708(1711) u Ugarskoj i patrijarh Arsenije III Čarnojević bio je

³⁷ Zamak Sirač (Castellum Sziracs) sa 14 sela: Sziracsy, Varoh, Pakrany, Branesczy, Grahovlyani, Vinarczy, Derecza, Bigyevina, Szregyani, Mellenovczy, Karanovczy, Kep, Golubynyak, Osegovczi et Gatezza, etc., Leopold I kao donaciju daruje patrijarhu Čarnojeviću 10. IX 1695, a po Statucionalnom instrumentu patrijarh Čarnojević preuzima Sirač 17. II 1696. Ubzro sledi oduzimanje Sirača i proterivanje patrijarha Čarnojevića sa dodeljenog imanja. Leopold I 28. IV 1697. patrijarhu Čarnojeviću daruje zamak Sečuj (Castellum Szekses) i ustupi ga patrijarhu 1698. Plemićka porodica Bezeredi zahteva i dobija natrag zamak Sečuj, a sada car Leopold I 16. V 1702. doneše dekret, zatim 18. V 1703. obeća „aequivalens in alius Bonis Fiscalibus“, a 15. VII 1706. konačno car Jozef I, kao ekvivalent dobara Dalj, Beloberdo, Borovo i Ceric dodeli patrijarhu Čarnojeviću, vid. Serbske letopisi, 1829, 59–60.

³⁸ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 51.

³⁹ Isto, 360–366.

⁴⁰ Isto, 47; Slobodan Jarčević, *Nav. delo*, 112–118; Velimir LJ. Ćerimović, *Crkveno-prestolne strukture Karlovačke mitropolije*, Zbornik radova „Srbi u istočnoj Hrvatskoj”, Osijek 2003, 185–197; Patrijarh Arsenije III Čarnojević u Baranji i njegova borba protiv unije, 180.

⁴¹ Svetozar Borak, *Srbi katolici, Knin – Beograd – Novi Sad 1998*, 5–175; Nikola Žutić, *Rimokatolička crkva u hrvatstvu – od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije, 1453–1941*, Beograd 1997; Johan K. Bartenstein, *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu (1761)*, Beograd–Valjevo 1995; R. Pavlović, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević u Baranji*, Kalendar Srpske pravoslavne crkve za 1990. godinu, Beograd 1990.

prisiljen da se 1705. preseli u despotski Manastir Krušedol. Od toga vremena Manastir Krušedol postaje prvo trajnije sedište seobne Mitropolije i prestolnog arhijereja sve do njenog preseljenja u Sremske Karlovce 1713.⁴²

Tako je odluka Bečkog dvora postala i sa položajnog aspekta nužno prihvatljiva, pogotovo što su se realno sagledale i dobre rečne veze Dalja sa Sremskim Karlovcima i napose Bečom i Peštjom. Treća po redu dodela vlastelinstva u Dalju nakon Sirača i Sečuja bez imovinsko-pravnih garancija Bečkog dvora bila je takođe skromno i skoro dve decenije isčekivano, ali opet nesigurno rešenje za umnožene probleme i materijalno obezbeđenje i opstanak materijalno iscrpljene institucije Mitropolije. Sticajem takvih okolnosti i iznenadnim odlaskom patrijarha Arsenija III Čarnojevića sa životne scene 27. oktobra 1706, Dalj je ipak iz nužde postao prioritetna ekonomска okosnica institucije Mitropolije karlovačke, pa i logično sedište Uprave arhiepskopsko-mitropoliskog vlastelinstva poznatog još kao AEM dobro ili spahiluk Dalj.

Nakon smrti patrijarha Arsenija III 1706, održan je Zbor narodnih prvaka 12. XII 1706, pa je na tom Zboru ili na Zboru 29. IX 1707. odlučeno da se seobna Mitropolija konačno smesti u prostornim uslovima Manastira Krušedola. Po tome preseljenju Mitropolija je i dobila ime Krušedolska mitropolija. Ove istorijske odluke potvrđio je i Crkveno-narodni sabor 06. I 1708.⁴³ Nakon izvesnog vremena, iz praktičnih položajnih prednosti na plovnom Dunavu Crkveno-narodni sabor 1713. donosi odluku o preseljenju Mitropolije u Sremske Karlovce. Od toga vremena, ova crkvena oblast i njene crkveno-narodne institucije nazivaju se Karlovačka mitropolija.

Međutim, prestolnim arhijerejima nakon kobnog upokojenja patrijarha Arsenija III Čarnojevića 1706. nisu bila nepoznata iskušenja opšte nesigurnosti na južnim granicama habzburške monarhije, ali ni znanja da je Bečki dvor uslovljavao, dodeljivao, pa ubrzo oduzimao patrijarhu Čarnojeviću lokacije u Siraču 1695–1697, Sečuju 1697–1702, kao i njegovo događajima iznuđeno samostalno napuštanje lokacija u Komoranu 1690–1691, Budimu i Sentandreji 1702–1705.⁴⁴ Na taj način Bečki dvor je iznurivao i odlagao konsolidaciju i stabilizaciju institucije Mitropolije, a prozelitizam Rimokatoličke crkve i unijačenje Srba svelo se na agresivne iznude, pretnje i pritiske. Tako je zona odgovornosti Gornjokarlovačkog i Varaždinskog generalata već tada zbog unijačenja poznata kao „Bela Krajina“ u kojoj danas žive potomci pounijačenih Srba⁴⁵. Ništa bolje nije bilo ni u Baranji, pa se zbog svega toga položaj daljskog vlastelinstva nazirao kao optimalno rešenje. To su i te kako bili ozbiljni razlozi zbog kojih ni dva kratkoveka arhijereja Isaija Đaković i Sofronije Podgoričanin na mitropoliskoj katedri posle patrijarha Čarnojevića iz opreza nisu preduzimali smeštajno-gradičke aktivnosti ni u Dalju, ni u Krušedolu, ni u Sremskim Karlovcima.

Naravno, takav oprez nije mogao ići unedogled, pa je arhiepiskop i mitropolit Vićentije Popović Hadži-Lavić (1713–1725) u takvim okolnostima, reklo bi se iz predostrožnosti,

⁴² Velimir LJ. Ćerimović, *Crkveno-prestolne strukture Karlovačke mitropolije*, 185.

⁴³ Radoslav M. Grujić, *Problemi istorije Karlovačke mitropolije – II Karlovci rezidencija krušedolskih mitropolita*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, knj. II, Sremski Karlovci 1929, 59, 62, 197, 199; Velimir LJ. Ćerimović, Magistarska teza, 2.

⁴⁴ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 182.

⁴⁵ Isto, 45–50.

gotovo paralelno gradio saborno-prestolne strukture u Sremskim Karlovцима i Dalju. Na taj način, on je sproveo odluku Crkveno-narodnog sabora iz 1713. o preseljenju prestolne katedre Mitropolije iz Manastira Krušedola na manastirsku lokaciju u Sremske Karlovce, ali i Povelju austrijskog cara Karla VI od oktobra 1713. da Sremski Karlovci budu sedište katedre arhiepiskopa i mitropolita autonomne pravoslavne Mitropolije⁴⁶.

Paralelne crkveno-gradijelske aktivnosti na lokaciji u Dalju i Sremskim Karlovцима pokazuju da je on energično morao povlačiti poteze radi uspostave boljih uslova za funkcionisanje crkveno-prestolnih, a naročito vlastelinskih proizvodno-ekonomskih struktura u Dalju. Bilo je to od značaja, jer seobna Mitropolija više od dve decenije nije imala svoje sedište, što je uticalo na njeno usporeno delovanje na terenu, ali i na njene usporenije aktivnosti prema Bečkom dvoru. Međutim, u odnosu na osvajačke aktivnosti Osmanlija 1716, aktivnosti mitropolita Popovića pokazale su se kao dalekovid potez, jer je Dalj u tim ratnim događajima u odnosu na Sremske Karlovce predstavljao kvalitetnu odstupnicu. Briga za alternativno sedište institucije Mitropolije s razlogom je kasnije okupirala i patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabentu (1737–1748), koji je 1741. i 1743. u vezi s tim i sam boravio u Dalju i odsedao u arhiepiskopsko-patrijaršijskoj rezidenciji osečkoj⁴⁷.

Ipak, zbog oskudnih prihoda Mitropolije i obaveza prema državnoj blagajni mitropolit Vićentije Popović morao je u odnosu na svoje kratkoveke prethodnike Isaiju Đakovića (7. januara do 20. jula 1708) i Sofronija Podgoričanina (23. aprila 1710. do 7. januara 1711) znatno ozbiljnije i odgovornije brinuti i o daljskom vlastelinstvu. Takav odnos i vizija prestolnog arhijereja uticali su na domaćinsko vođenje i izgradnju nedostajućih crkvenih i smeštajnih kapaciteta. U tom smislu, on je prvi započeo izgradnju rezidencijalnih struktura za potrebe prestolnog arhijereja kao odgovornog i uglednog crkveno-narodnog predstavnika, domaćina i feudalca, ali i smeštajnih kapaciteta za upravu daljskog vlastelinstva, pogotovo što je ono predstavljalo vrednu materijalnu podlogu za opstanak Mitropolije. Bezbedniji položaj daljske lokacije predstavljao je izvesnu sigurnost u odnosu na Sremske Karlovce koji su se našli u zoni Vojne granice, pa su se crkveno-prestolne strukture u Dalju u to vreme sve više dobijale na značaju⁴⁸.

Primetno je da je dodela vlastelinstva u Dalju usledila tek kada se Bečki dvor uverio da patrijarh Čarnojević i Srbi nisu podržali Rakocijevu bunu (1703–1708 (1711)). Naravno, to komorsko vlastelinstvo nije dodeljeno zbog izgubljenih imanja u Peći kao što je bio slučaj sa dodelom Sirača 1695–1697, već je dato samo na ime kompenzacije duga od 38.678,00 forinti patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću bez imovinsko-pravnih garancija. Tako su se čin dodele daljskog vlastelinstva i tobože dobre namere Bečkog dvora u vezi s tim sveli samo na

⁴⁶ Živan Sečanski, *Sremski Karlovci kroz istoriju*, Preštampano iz Pavle Vasić, *Umetnička topografija Sremskih Karlovaca*, Novi Sad 1978, 18.

⁴⁷ Živko Sekulić, *Struktura i dinamika privrede Srpske oblasti Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem*, Vukovar 1997, 66; Milorad L. Mišković, *Srpska veroispovedna škola u Osijeku („Srpska pravoslavna veroispovedna osnovna škola“)*, Ljetopis 1999, Zagreb 1999, 216; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 144–148.

⁴⁸ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 140, 304–318.

„upisno“ dobro⁴⁹, pa kad to u datom momentu zatreba Bečkom dvoru, moguće je aktivirati administrativno-pravne zamke koje se uvek drugačije mogu tumačiti, odnosno po potrebi zaoštravati i umekšavati, braniti i odbacivati, ali i sprovoditi kao u slučaju dodele i oduzimanja Sirača 1695–1697, odnosno kupovine i oduzimanja Sećuja 1697–1702.

Na taj način, čini se da je Bečki dvor, a pogotovo „milosrdni“ kardinal Kolonić kao vešto prikrivani protivnik patrijarha Arsenija III Čarnojevića, vrlo lukavo izazivao nesigurnost i sprovodio unedogled stvaranje utiska privremenosti institucije Mitropolije karlovačke. To je postala redovna praksa Bečkog dvora i nakon odlaska patrijarha Čarnojevića sa životne scene, sve dok Crkveno-narodni sabor nije odlučio da se AEM vlastelinstvo u Dalju ostavi na uživanje mitropolitima karlovačkim „dok se ne osvoji ponovo Peć“, kao što je rečeno u prvoj carskoj Darovnici. Prema tome je i u Deklaratoriji od 16. VII 1779. unesen član (4b) da se daljsko vlastelinstvo „ostavlja Arhiepiskopatu, dok mu se drugo nepokretno dobro od ravne vrednosti, koje izvan Kraljevine Hrvatske leži, ne daruje“. Takvo dobro, međutim, nije nikada nađeno, pa je na osnovu avitičkog patentu (naslednog prava) koji je usvojen 1. V 1853, Narodno-crkveni sabor 1865. u Sremskim Karlovcima proglašio daljsko vlastelinstvo za mitropolitsko narodno-crkveno dobro⁵⁰.

KRATKI OSVRT NA ISTORIJU

Dalj se položajno nalazi gotovo na četveromediji Srema, Slavonije, Baranje i Bačke. Bio je poznato i značajno mesto na Dunavu u praistoriji i vezuje se za blago uzvišenje kod ušća potoka Jame u Dunav. Kod većeg dunavskog vodostaja potok Jama ima ulogu dunavskog rukavca ili jezera, kako kaže Evlija Čelebi, koji na tom mestu prima i amortizuje poplavne vodene talase velikog Dunava. U izvorima Dalj se pominje još kao keltsko i rimsко utvrđenje Teutoburgion (Teutoburgium)⁵¹. Zatim, Dalj se 1471. pominje kao trgovište (oppidum), ali i kao gradić na padinama Čvorkova brda⁵². U vezi s Daljem pominje se i nekadašnje selo Jama (XIV–XVI vek) koje je od Dalja razdvajao potok Jama, i koje se verovatno kasnije spojilo sa Daljem, ali je njegovo ime do danas sačuvano u lokalnom potoku i pamćenju⁵³. Prvi pomen naselja Dalj (Dalya) datira iz 1471, „kada je pripadalo Vukovarskoj županiji i imalo svoju crkvu od čijih ostataka su Turci sagradili

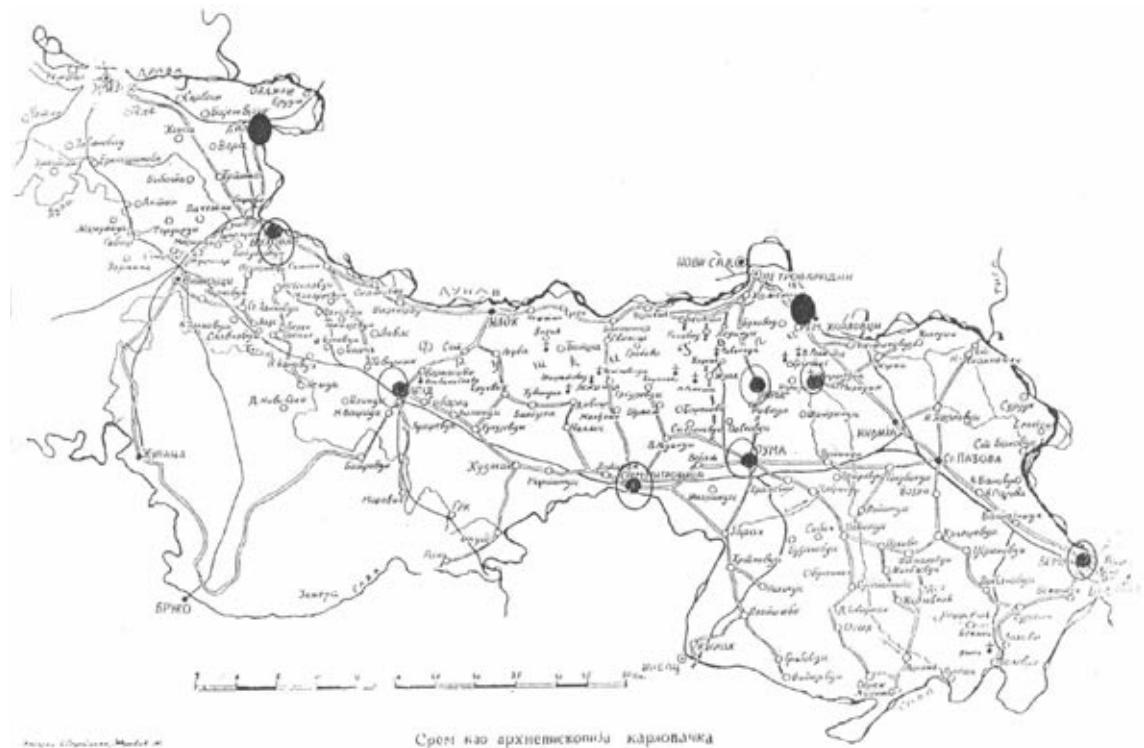
⁴⁹ Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije u XVIII stoljeću*, 21; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 23.

⁵⁰ *Azbućnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, 70; Slavko Gavrilović, *Nav. delo*, 21; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 23.

⁵¹ Tomislav Đurić, Dragutin Feletar, *Stare građevine istočne Hrvatske – Izbor kulturno-povijesnih spomenika bjelovarskog kraja, Moslavine, Slavonije i Baranje*, Dalj–Varaždin 1983, 169–171; Časlav Ocić, *Nešto o Dalju*, 169; Časlav Ocić, *Dalj: Kratka povesnica*, 471–500; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 13.

⁵² Tomislav Đurić, Dragutin Feletar, *Nav. delo*, 170–171; Mata Kosovac, *Nav. delo*, 223; Dragojla Živanov, *Ikonostas kapele Sv. arhiđakona Stefana u Dalju*, Novi Sad 1995, 5.

⁵³ Ive Mažuranić, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomска podloga*, Osijek 1993, 271; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 14.

Sl. 1. Stara eparhijska karta pod nazivom „Srem kao Arhiepiskopija karlovačka“. Na ovoj karti Srem i Arhiepiskopija karlovačka su jedinstvena geografska i crkveno-upravna celina i prostiru se u međurečju Save, Drave i Dunava na oko 6700 km²; Izvor: Dušan K. Petrović, *Istorijske Sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.

Sl. 2. Dalj na karti iz 1782;
Izvor: Aleksandar P. Duranović,
*Srpska pravoslavna parohija u
Dalju*, Dalj 2007.

Sl. 3. Situacioni plan mitropolijsko-patrijaršijske porte u Dalju, stanje 1865–1890. U to vreme stolovali su patrijarsi Josif Rajačić (1842–1848–1861), Samuilo Maširević (1864–1870), Prokopije Ivačković (1874–1879–1881), German Andelić (1881–1888) i Georgije Branković (1890–1907); Izvor: Dosije PCP-Dalj.

džamiju⁵⁴. Od 1521. do 1697. u Sremu vladaju Turci i u to vreme u Dalju postoji hrišćansko-pravoslavna crkva, koja se pominje i nakon izgona Turaka⁵⁵. njena dispozicija vezana je za ušće potoka Jama u Dunav.

Turski putopisac E. Čelebi piše o palanki Dalj koja se nalazi „na obali jezera što ga stvara jedan rukavac Dunava. Ta palanka je utvrđenje četverougaonog oblika. To je vojvodaluč na teritoriji požeškog sandžaka i nijabet osječkog kadiluka“⁵⁶. Prema zapisu E. Čelebi, u drugoj polovini XVII veka Dalj je još uvek gradić (palanka) u kojem živi oko 200 domova muslimana, nešto pravoslavnih Srba i kalvinskih Mađara. Odlaskom Turaka (1687) muslimansko stanovništvo se iseljava u Bosnu, a doseljavaju se Srbi iz Bačke i Baranje. To govori da su južne granice habzburške monarhije vrlo često varirale i zavisile od uspeha ili neuspeha na bojnom polju s Turcima. Rezultat tih viševekovnih tenzija su česte migracije srpskog stanovništva na tom prostoru⁵⁷.

Prema popisu iz 1697. „u Dalju su sa svojim porodicama živeli samo Srbi“ koji su zbog straha od Turaka došli iz Bačke, Bosne i visokog (vinskog) Srema. Na samom početku XVIII veka „varoš daljska“ opisana je kao „kraljevski fiskus (državno dobro)“ koji je na ime kompenzacije duga Bečkog dvora dodeljen patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću⁵⁸. Prethodno je car Leopold I (1640–1705) obećao patrijarhu srpskom „aequivalens in aliis Bonis Fiscalibus“⁵⁹. V 1703, a car Jozef I (1705–1710) konačno bez imovinsko-pravnih garancija predaje vlastelinstvo sa pripadajućim naseljima: Dalj, Beloherdo, Borovo i Ceric patrijarhu Čarnojeviću 15. VII 1706.⁶⁰ Nakon toga, uz povremeno nametanje i skidanje interkalarnog tereta, pa i pokušaja njegove konfiskacije od strane Bečkog dvora, ipak i kroz takve periode

⁵⁴ Dušan LJ. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1988, 190; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 14.

⁵⁵ Dušan LJ. Kašić, *Nav. delo*, 190.

⁵⁶ U još detaljnijem opisu ističe se: „Unutar tvrđave nalazi se jedna džamija, jedan mesdžid, jedan hamam, jedan han, oko osamdeset daskom pokrivenih kuća, oko pedeset dućana i gradski dizdar sa oko pedeset članova gradske posade. Vinogradi i bašte ukrašavaju čitav grad. Daljska šljiva je slada iobilnija od požeške šljive; štaviše, šljiva požegača, koja se u fućijama izvozi u sve zemlje, potječe većinom iz ovoga Dalja. U njoj se nalazi stari manastir“, vid. Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama, Putovanje po Srijemu 1665. godine*, Sarajevo 1967, 503, 519; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 14.

⁵⁷ Migracije pominje i Karl Frajher (Karl Freiherr) koji beleži da se prva kolonija Srba doselila u Mađarsku posle Kosovske bitke 1389. Druga se dogodila u vreme despota Đurđa Brankovića, koji se 1433. oženio sa Katarinom – kćerkom grofa Ulriha Celjskog, i koji je potom Beograd ostavio na raspolažanje Mađarima. Treća seoba dogodila se 1439. u vreme Albrehta II. Četvrta se dogodila 1459. u vreme Stefana Brankovića (sina Georgija Brankovića poznatog još kao despot Đurad). Peta seoba bila je 1489. pod knezom Pavlom, kada je u Srem i Banat prešlo 50.000 Srba. Posle Mohačke bitke 1526. Turci provaljuju u Ugarsku, manji delovi stanovništva pred njima beže na sever, i tako opustošenu i napuštenu zemlju naseljavaju Srbi. Potom je sredinom XVI veka pod Bakićima usledila još jedna seoba Srba. Nakon toga, izvršena je najveća seoba pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem koja je poznata kao Velika seoba Srba 1690, kada se u južne oblasti habzburške monarhije preselilo od 36.000 do 40.000 porodica. Isto tako, još jedna manja seoba dogodila se ubrzo i pod patrijarhom Arsenijem IV Jovanovićem Šakabentom 1737, kada se oko 100 porodica Srba preselilo u Srem, vid. Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, 7–9, 28; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 15; Časlav Ocić, *Nešto o Dalju*, 170; Časlav Ocić, *Dalj: Kratka povesnica*, 471–500; Ratomir Petrović, *Istorija Dalja*, Rukopis; Nada Milić-Stanić, *Pravoslavne crkve u Baranji*, Novi Sad 1999, 6.

⁵⁸ Mirko Mrković, *Slavonija – povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb 2002, 171–190; Časlav Ocić, *Nešto o Dalju*, 171; Časlav Ocić, *Dalj: Kratka povesnica*, 471–500; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 16–18; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 51.

⁵⁹ Serbske letopisi za god. 1829, 59–60; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 265.

smanjenih prinosa u XVII i XVIII veku, AEM dobro Dalj predstavlja značajnu osnovu crkvene, školske i kulturne autonomije na području Mitropolije i Patrijaršije karlovačke.

Međutim, borba za daljsko vlastelinstvo tesno je vezana i za Diplomu austrijskog cara Leopolda I o srpskim privilegijama od 21. avgusta 1690, a kasnije i druge slične diplome koje nisu imale značajnijeg efekta osim avitičkog patent (naslednog prava) koji je usvojen 1. V 1853, i koji su Srbi u vezi sa sticanjem imovinsko-pravnih garancija za AEM vlastelinstvo u Dalju iskoristili tek 1865.

Diploma cara Leopolda I izdata je samo 60 godina nakon Statuta Walachorum. Dakako, u njenoj preambuli vešto se ne pominju ova ranije stečena prava koja je još 5. oktobra 1630. kao srpske ustavne statute odobrio austrijski car Ferdinand II⁶⁰. Izdajući tako patentiranu Diplomu 1690. u kojoj su bitno smanjena prethodno stečena srpska ustavna prava iz Statuta Walachorum, habzburška monarhija na taj način vešto ignoriše i redukuje prethodna statusna prava i znatno širu svetovnu upravu srpskog naroda u onovremenoj austrijskoj i ugarskoj carevini, kako za Srbe starosedeoce tako i za one koji su stigli Velikom seobom 1690.⁶¹

Pored velikog i plovног Dunava, napretku Dalja u XIX veku doprinela je izgradnja železničke mreže na potezu Osijek–Dalj–Sombor–Subotica–Segedin koja je puštena u saobraćaj 1. septembra 1869. Zatim, ubrzo je 23. septembra 1878. puštena u promet i pruga Dalj – Vinkovci – Vrpolje – Slavonski Brod⁶².

Početkom XX veka Bečki dvor je anektirao Bosnu i Hercegovinu (1908) i ubrzo dolazi do zaoštrevanja odnosa koji su imali uticaj na Mitropoliju karlovačku i njene institucije u Sremskim Karlovcima i Dalju. Naime, nakon nerazjašnjene smrti prvog prestolnog arhijereja Mitropolije karlovačke patrijarha Arsenija III Čarnojevića početkom XVIII veka, došlo je do još jednog kognog stradanja njenog poslednjeg (dvadesetog) prestolnog arhijereja arhiepiskopa, mitropolita i patrijarha Lukijana Bogdanovića (1908–1913) u austrijskoj banji Bad-Gaštajn 19. avgusta 1913. To je vreme zaoštrevanja odnosa Austrougarske i Srbije, zbog čega je 1914. izbio Prvi svetski rat, pa onovremenoj Crno-žutoj monarhiji nikako nije odgovaralo postojanje institucije patrijarha srpskog. Zato je Beč ubrzano vršio pritisak na patrijarha Lukijana Bogdanovića da odstupi sa trona. „Kako on nije pristao na tako nešto, nasilno je uklonjen“⁶³.

Nakon raspada Austrougarske monarhije 1918, prestolne mitropoljsko-patrijaršijske strukture i graditeljsko-rezidencijalne celine Mitropolije karlovačke u Sremskim Karlovcima i Dalju našle su se u sastavu novostvorene države Kraljevine

⁶⁰ Dušan LJ. Kašić, *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb 1967, 42–44; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovc i Dalj*, 66–68.

⁶¹ U vezi s tim, S. Jarčević navodi: „Ovo lukavstvo Nemaca je uspevalo zbog toga što je srpski narod izuzetno cenio svoje duhovne velikodostojnike, a ovi su, istovremeno, iz samoljublja, zanemarili najvažniji nacionalni interes i prihvatali se uprave nad narodom pod okrnjenim pravima”, vid. Slobodan Jarčević, *Nav. delo*, 102–111; Dinko Davidov, *Srpske privilegije*, Novi Sad – Beograd 1994, 24–37; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovc i Dalj*, 31–32, 143.

⁶² Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 17.

⁶³ Miladin Bojić, *Karlovački patrijarsi – Srpsko Sretenje: Dva veka srpske slobode (5)*, Pravoslavlje – Novine Srpske patrijaršije, br. 866, Beograd 2003, 2; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovc i Dalj*, 36–37.

SHS, a od 1929. u sastavu Kraljevine Jugoslavije na čelu sa srpskom kraljevskom dinastijom Karađorđevića⁶⁴.

Na daljskom vlastelinstvu kroz XVIII i XIX vek neprestano se vodila borba oko ubiranja zakupa između arendatora i Mitropolije, a ona se nastavila i u XX veku u novoj Kraljevini Jugoslaviji. Prilikom sprovodenja agrarne reforme 1919–1924, AEM dobro Dalj je znatno redukovano, jer je 4000 katastarskih jutara podeljeno bezemljašima. Nakon svih podela koje je vodio Agrarni ured Kraljevine Jugoslavije, Patrijaršiji karlovačkoj u Dalju ostalo je vlasništvo nad rezidencijom njegove Svetosti patrijarha, „gde mu, uz dvor, stoji na raspolaganju prekrasan park, tik uz Dunav, i Uprava dobara, sa stanom direktora i sa mnogo poljoprivrednih zgrada, kao i velikih magazina, jedne sušionice za hmelj, prostranog vinskog podruma i električne centrale“, a kod Sremskih Karlovaca ostalo je vlasništvo nad pustarom Labudnjača i gazdinstvom Arhangelovo⁶⁵.

Nove državno-administrativne promene usledile su sa Drugim svetskim ratom kada je 10. aprila 1941. proglašena tzv. Nezavisna Država Hrvatska. U novim okupacionim prilikama, Sremski Karlovci i Dalj pripali su zloglasnoj NDH. Tako su se prestolne mitropoljsko-patrijaršijske strukture i graditeljsko-rezidencijalne celine na ovim crkveno-prestolnim lokacijama našle na udaru terora, pljački i skrnavljenja, kao najtežih oblika etničkog, kulturnog i duhovnog genocida⁶⁶.

Ubrzo nakon proglašenja NDH pogлавnik Ante Pavelić 29. IV 1941. potpisuje sledeću uredbu: „Zadaća je ustaškog pokreta brinuti se da u ustaškoj državi uvijek i svugdje vlada samo hrvatski narod, te da on bude potpuni gospodar svih stvarnih i duhovnih dobara u svojoj zemlji“. Dakako, ona je van zakona stavila materijalna, kulturna i duhovna dobra srpskog naroda u Hrvatskoj, što je dovelo do pljačke pokretnih vrednosti u Sremu i drugim delovima bivše NDH⁶⁷. U samom Dalju sprovedeno je pokrštavanje Srba, a 1942. srušena je i pravoslavna srpska Crkva Svetog Dimitrija⁶⁸.

Završetkom Drugog svetskog rata 1945. prestolne mitropoljsko-patrijaršijske strukture i graditeljsko-rezidencijalne celine Karlovačke mitropolije u Sremskim Karlovcima i Dalju, kao i druga crkvena dobra u novostvorenoj državi, našle su se

⁶⁴ Stvaranjem nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1. XII 1918. na temelju tri ukaza od 9. aprila 1919. usledilo je ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve. Prvi ukaz definisao je status Karlovačke mitropolije unutar SPC i novostvorene Kraljevine SHS. Drugim ukazom, zamenik na prestolnom tronu Karlovačke mitropolije, episkop Miron Nikolić, razrešen je dužnosti prestolnog arhijereja. Potom je određeno upravljanje Srpskom pravoslavnom crkvom u nekadašnjoj Mitropoliji karlovačkoj. I konačno, trećim ukazom stavljene su van snage naredbe Franca Jozefa I od 11. VII 1912, kojim su bile ukinute crkveno-autonomne uredbe Mitropolije karlovačke, vid. Dušan K. Petrović, *Istorijske Sremske eparhije*, 55–57; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 37.

⁶⁵ Jovan Kozobarić, *Srpska pravoslavna parohija u Dalju krajem godine 1931*. (Priredito Borivoj Čalić), Ljetopis, Zagreb 1998, 41; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 53–57; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 57, 370.

⁶⁶ Dinko Davidov, *Zlodela i gresi, Uništavanje srpskih manastira i crkva – Sremska eparhija 1941–1945–1950*, Beograd 1990; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 37.

⁶⁷ Dinko Davidov, *Zlodela i gresi*, 7–256.

⁶⁸ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 63–72; Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991–1993*, Beograd 1994, 5–151; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 377; Dinko Davidov, Radomir Stanić, Miroslav Timotijević, *Ratna stradanja pravoslavnih hramova 1991. g. Srpske oblasti u Hrvatskoj*, Beograd 1992, 7–85.

na udaru novih antireligijski raspoloženih komunističkih vlasti. Zbog takvog restriktivnog odnosa režima, Srpska pravoslavna crkva doživljava mirnodopsko zatiranje, jer je osiromašena nedelima i restrikcijama ideoološkog jednoumlja.

Uvođenjem restriktivnih sankcija izvršena je konfiskacija crkvenih nepokretnih i pokretnih dobara, ali i ometanje crkveno-narodnih funkcija i delovanja. A nezakonito razvlačenje i uništavanje ostataka nepokretne i pokretne imovine Srpske pravoslavne crkve graničilo se sa istorijskim ogrešenjem i nacionalnom izdajom⁶⁹.

Znači, prestolne mitropoljsko-patrijaršijske strukture u Sremskim Karlovcima i Dalju, u vreme Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), zatim Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) i na kraju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), našle su se u rukama novih vlastodržaca. Takvo stanje stvari, povremeno s manje ili više ekstremizma, potrajalo je sve do 1991, zbog čega ruševine srpskih crkava i manastira iz Drugog svetskog rata i danas još opominju i optužuju, kao npr. srušeni i još uvek neobnovljeni Manastir Bešenovo na Fruškoj gori⁷⁰.

Međutim, u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj Srbi 1971, a onda i 1991, doživljavaju eskalaciju dugo prikrivanih, a onda i obnovljenih govora mržnje i pretnji iz vremena NDH⁷¹, kao i posledično stradanje crkvenih i drugih kulturnih dobara 1991–1995⁷².

U crkveno-upravnom i administrativnom smislu, parohijske strukture u Dalju, od vaspostavljanja Sremske eparhije 1947. pa sve do 1991, bile su u sastavu ove stare episkopije. Aktuelni događaji oko raspada SFRJ 1991, zatim stvaranje novih država i novih granica, ukazali su na potrebu duhovne obnove i sabiranja i verske zaštite pravoslavnih Srba u Republici Srpskoj Krajini i njenom neposrednom okruženju. To je i bio razlog da Sveti arhijerejski sabor 1991. doneše odluku o vaspostavljanju Eparhije osječkopoljske i baranjske sa sedištem u Dalju.

⁶⁹ Dinko Davidov, *Zlodela i gresi*, 48.

⁷⁰ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 37–38.

⁷¹ Žarko Puhovski, *Srbi u Hrvatskoj juče, danas, sutra*, Zagreb 1998; Smilja Avramov, *Genocid nad srpskim narodom*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2009, 9–40; Jovan Mirković, *O nekim pitanjima ustaškog genocida i jasenovačkim logorima*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2009, 41–74; Đuro Aralica, *Stalnost genocidnih namera i planova*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2010, 119–143; Nikola Žutić, *Rimokatolicizam i genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2007, 27–42; Svetozar Livada, „Oluja“ kao poraz koja se mitomanstvom želi pretvoriti u najveću pobjedu, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2007, 89–103; Svetozar Livada, *Etničko čišćenje zločin stoljeća*, Zagreb 1996; Kulturocid-Knjigocid, Tematski broj, Zagreb 2003; Borislav Mikelić, *Kako je oteta srpska Krajina*, Beograd, Rukopis pripremljen za štampu, 2011, 84–86; Nikola Simićević, *Genocid nad Srbima u Hrvatskoj na kraju 20. veka*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2006, 99–112; Jovan Mirić, *Olujno mirotvorstvo i etničko čišćenje*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2006, 181–201; Milojko Budimir, *Srbi iz srpske Krajine i Hrvatske od konstitutivnosti do izbjeglištva*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2008, 181 (177–185); Velimir LJ. Ćerimović, *Kulturno naslede i mirovne misije u Republici Srpskoj Krajini 1991–1998*, Zbornik radova „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2005, 224, 235; Pero Matić, Nikola Živković, *Istorija Srbija u Baranji*, Beli Manastir 1995, 32–33.

⁷² Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991–1995.(1997) – Pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991–1995.(1997)*, Beograd 1997, 5–235; Velimir LJ. Ćerimović, *Kulturno naslede i mirovne misije u Republici Srpskoj Krajini 1991–1998*, 225; Mihajlo M. Vučinić, *Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995*, Knin–Beograd, 2005; Nada Miletić-Stanić, *Nav. delo*, 5–8.

Dakle 71 godinu nakon prestanka svih funkcija autonomne Mitropolije karlovačke 1920, Dalj kao njeno alternativno sedište, zatim sedište Ljetne rezidencije arhiepiskopa, mitropolita i njegove Svetosti patrijarha srpskog i sedište uprave AEM vlastelinstva, postao je 1991. novo sedište Eparhije osječkopoljske i baranjske. Tako su nekadašnje prestolne mitropoljsko-patrijaršijske strukture i građevine u Dalju u juridičkoj nadležnosti Patrijaršije u Beogradu, što znači da se one do dalnjeg koriste za potrebe sedišta Eparhije osječkopoljske i baranjske, njene aktuelne episkopske katedre i njegovog preosveštenstva episkopa Lukijana (Vladulova)⁷³.

Kada je maja 1991. nekadašnji mitropoljsko-patrijaršijski kompleks sa sabornim hramom Svetog Dimitrija i pripadajućim rezidencijalnim, obrazovnim, kulturnim i smeštajno-ekonomskim jedinicama dodeljen kao sedište vaspostavljene institucije Eparhije osječkopoljske i baranjske, bio je sasvim degradiran, zapušten i nedovoljan za smeštaj, rad i delovanje aktuelne institucije, prestolnog arhijereja i protokola nove Eparhije. Zatičući ovakvu „merzost i zapustjenije“, episkop Lukijan je još i u tom ratnom vremenu pokretao obnovu porušenih i oštećenih hramova, ali i ovog istorijski značajnog mitropoljsko-patrijaršijskog, odnosno aktuelnog eparhijskog kompleksa. Veliki entuzijazam, mobilizatorska i graditeljska energija episkopa Lukijana na duhovnoj i ukupnoj obnovi i sabiranju, te stabilizaciji i konsolidaciji srpskog domaćinskog, duhovnog, kulturnog i graditeljskog bića, bitno je sprečila započeti egzodus Srba, ali je i podigla moral da se što pre poprave i obnove degradirane, oštećene i porušene parohijske, manastirske i eparhijske svetinje i kompleksi⁷⁴.

Nakon ustoličenja episkopa Lukijana, kroz samo dve decenije velikih obnoviteljskih aktivnosti (1991–2011), stanje bespuća na području Eparhije osječkopoljske i baranjske sve više dobija dimenzije rezolutne obnove i vaskrsnuća iz pepela. Velika graditeljska energija, elan i smisao da prepozna i artikuliše duhovne, kulturne i graditeljske vrednosti i dostignuća srpskog viševekovnog stvaralaštva i trajanja Srba na ovim prostorima, danas u posleratnom vremenu i u vreme trajanja velike svetske ekonomske krize od 2008. do 2011, može biti samo na polzu srpskom narodu i njegovoj Svetoj crkvi.

Ubrzo nakon mirne reintegracije SAO Slavonija, Baranja i zapadni Srem u Republiku Hrvatsku 1997–1998, svakako vrhunsko graditeljsko i obnoviteljsko delo episkopa Lukijana jeste obnova i revitalizacija starog, zamelog i ruševnog mitropoljsko-eparhijskog kompleksa u Dalju. Međutim, uz svesrdnu saradnju i združeno delovanje eparhijskog sveštenstva, tu spada i obnova i revitalizacija oštećenih, degradiranih i zamrlih hramovnih svetinja, krstova, parohijskih domova, manastirskog kompleksa Daljska vodica, ali i oživljavanje drevne celine Manastira Brana kod sela Branjina u Baranji⁷⁵. U ovom času, vredna je svakog pomena konzervacija i restauracija ikonostasa dvorske kapele Svetog prvomučenika i arhiđakona Stefana, zatim uvođenje i održavanje veronauke, oživljavanje eparhijske izdavačke delatnosti, kao i crkveno-narodnih duhovnih i kulturnih aktivnosti.

⁷³ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 130; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 39–40, 163.

⁷⁴ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 40–41.

⁷⁵ Stevan Mihaldžić, Pero Matić, *Manastir Brana i selo Branjina u prošlosti*, Beli Manastir 1994, 5–60.

Na kraju, posebno su važne aktivnosti za povrat oduzetih pokretnosti i nepokretnosti nekadašnjeg patrijaršijskog vlastelinstva i druge crkvene nepokretne i pokretne imovine na području Eparhije osječkopoljske i baranjske⁷⁶.

PAROHIJSKA PORTA SVETOG DIMITRIJA

Danas je teško govoriti kako je izgledala prva pravoslavna parohijska crkva i porta u Dalju, jer ne postoje zapisi ili bilo kakvi drugi dokumenti koji bi dali bilo kakav nagoveštaj o njenom izgledu, građevinskom materijalu, dimenzijama...

Ipak, u vezi s tim ne mogu se zanemariti istorijske činjenice o drevnoj državno-teritorijalnoj organizaciji, začecima hrišćanstva i crkveno-narodnom životu na užem i širem prostoru oko Blatnog jezera, Osečkog polja i Murzijanskog jezera, o kojima na osnovu dokumenata piše prota Stevan Mihaldžić. On citira te dokumente i grčkog istoričara Jordanesa (552), koji piše o otadžbini Slovena u njegovo doba koja je „počinjala kod ‘Lacus Mursianus’ (jezero Murzijansko) i varoši jedne koja se zvala ‘Civitas Novietunense’ i da se ‘pružala do Dnjestra i Vistule’“⁷⁷. Nakon što su „Privina i sin mu Kocilj“ posle 818. osnovali najpre tributarnu, a potom samostalnu Slovensku državu oko Blatnog jezera, u sporazumu sa vladarom moravskim zatražili su od grčkog cara Mihaila da im pošalje hrišćanske propovednike sa Istoka.

Tako ubrzo nakon smrti Svetog Ćirila (826–869), njegov brat Sveti Metodije (816. ili 820–885) kao pravoslavni misionar dolazi na ovaj prostor da poučava stanovništvo hrišćanstvu. „U to doba osnovane su pravoslavne eparhije u Vesprimu i Pečju. U svakoj od ovih eparhija osnovani su mnogi pravoslavni Slovenski manastiri. Među ovim Ćirilo-Metodijevskim manastirima bio je i Manastir Brana po sred planine Branjinske, kod sela Branjine. (...) Zatim Manastir Pelmonostor (Beli Manastir) je na zapadnom kraju Branjinskih brda kod današnjeg Belog Manastira (...), zatim Manastir Bata je na kraju Branjinske planine, na istočnoj strani, na obali Dunava, kod današnje Batine Skele. (...) Oba ova manastira (Pelmonostor i Bata, op. autora) postojala su već 1093. (...). U blizini sela Kneževa kod današnje pustare Geša smestio se Manastir Get (Geeth, Geuth) na levoj obali reke Karašice uz sela Gajić i Čibogat. (...) Da su ovi manastiri bili pravoslavni, o tome imamo svedočanstvo pape Inočentija iz godine 1204. sept. 14-og u njegovom pismenu“⁷⁸ itd.

⁷⁶ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 60–257; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 39–40, 163

⁷⁷ Prota Mihaldžić navodi da „šafarik dopušta da je Murzansko jezero moglo biti uz varoš Murzu (Osek)”, a Jordanesa citira prema dokumentu: De Getharum sive Gothorum origine et gestis. W. Westenbah: Deutschlands Geschichtsquellen 1 56 – III; Zatim citira: Cod. Diplom. Hung Andegev V sv. str. 388 br. 233; Zatim: „Prima meta de Narad in parte occidentalii incipit ab orrea Vlkani, et vadit inde ad meridiem Jungiter ecclesiae de Baranna. . inde ad occasum venit ad Vrsy... ad terrem Wdwarnicorum, de villa Bog et jungitur. ad... orream Vlkani“. Codex. Diplom. Comitnm zichy. Pest. 1871; Zatim: Wenczel: Codex Dipl. Arpad Cont. VIII 29; Zatim: Codex. Dipl. Fejer Tom. VI. Vol. II str. 27 godina: 1296 Ibidem str. 57 god. 1296 (odlomak). – Mati kralja Andrije III bila je Tomasina Morozini: „ducissa Sclavoniae, a Danubio usque ad Mare“; Zatim: Mon. Rom. Ep. Vesprem. Tom. 1 str. 12 br. XV; vid. Stevan Mihaldžić, Pero Matić, *Nav. delo*, 5.

⁷⁸ Stevan Mihaldžić, Pero Matić, *Nav. delo*, 7–9.

Znači, kroz delovanje Svetog Ćirila i kasnije samog Metodija evidentni su uticaji na baranjsko srednjovekovlje na padinama Branjinske planine, zatim odjek tog srednjovekovlja reflektuje se i na Osečko polje, sremske padine Fruške gore, ali i znatno šire. Žato su ovi prostori karakteristični po umnožavanju hrišćansko-pravoslavnih zajednica, ustanovljenju ranih srednjovekovnih crkveno-duhovnih institucija i izgradnji imanentnih crkveno-svetovnih struktura i kapaciteta na području ravničarskog i bregovitog Srema, Baranje, Slavonije kao i njihovom užem i širem okruženju. Naravno, u to vreme grade se pravoslavne manastirske, parohijske, namesničke i eparhijske strukture sa imanentnom hramovnom jedinicom, skromnim rezidencijalnim i pratećim smeštajno-ekonomskim jedinicama, čemu je prethodilo otkrovenje teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci* i posledično krstonosno markiranje kultnog mesta i određivanje njegovog crkveno-ambijentalnog volumena u lokalnom prostorno-pejzažnom okruženju.

U Podunavlju i na celom području nekadašnje Vojne granice⁷⁹, zbog učestalih ratova često su se menjali gospodari, zatim odnosi snaga i graničnih linija, što je bilo od presudnog uticaja na migracije stanovništva na tom prostoru⁸⁰ koji je obuhvatao uža i šira područja Bosne, Dalmacije, Like, Korduna, Banije, Slavonije, Srema, Baranje, Bačke i Banata. Kako su Srbi na tim područjima bili starosedeoci i graničari, tako su oni ta područja već od XIV veka i u vreme Velike seobe Srba 1690. dodatno naseljavali, obrađivali i branili⁸¹. njihov svakodnevni i surovi graničarski i kmetski život na tim područjima kroz viševekovnu hrišćansko-pravoslavnu istoriju, snažila, hrabrla i ispunjavala je pravoslavna tradicija i duhovnost. Ona ih je u svakodnevnim surovim graničarskim izazovima i kmetskim obavezama okupljala i snažila, tradicionalno bodrila i pomagala u duhovnom smislu, dajući im veru u opstanak i snagu da izdrže na ovom surovom branilačkom štitu hrišćanske Evrope. Kroz to su Srbi bili izuzetno vezani za svoja ognjišta i ova područja, na kojima su oni i njihovi preci u krvavim bojevima gubili živote, ostavljali svoje kosti i grobove i razorene toponime i hramove u odbrani evropskog i njihovog hrišćanskog identiteta i digniteta pred osvajačkim pohodima i nasrtajima Osmanlija⁸².

Posebno su bili vezani za Srpsku pravoslavnu crkvu, kao iskonsku, tradicionalnu, sabornu i svakodnevnu duhovno-svetovnu potrebu. Snagu svoje vere i blagotvornu duhovnu energiju ispoljavali su i kroz svoje potrebe za sabornošću i pravoslavnim svetinjama na tom području. Zato su ih i u najtežim vremenima gradili, u duhu sa svojim korenima i pravoslavnom tradicijom, a čuvali su ih i obnavljali prema svojim mogućnostima. Bio je to slučaj i u Dalju⁸³. Nakon turskog rušenja prve bogomolje, pravoslavni hristijani nisu klonuli duhom, već su na starim temeljima i prema mogućnostima

⁷⁹ Dušan Vuletić, *Vojna granica kroz stare planove i grafičke prikaze*, Sremska Mitrovica 1996, 1–42.

⁸⁰ Mirko Tišma, *Srbi i crkva u Čepinu*, Sremski Karlovci 1997, 12–15.

⁸¹ Marko Tutuk, *Moja zapadna Slavonija*, Beograd–Vedes 2003, 9–44.

⁸² Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 132–133.

⁸³ Isto, 133.

podigli novu pravoslavnu crkvu. Tako u Dalju, posle izgona Turaka „osim crkve i popovske kuće i škole“ postoji i „113 hristijanskih kuća“⁸⁴.

Nakon brojnih preseljeničkih muka 1690, okupljanja, te duhovnog, a onda i sabornog, naseljskog i drugih svetovnih oblika grupisanja srpskog starosedelačkog i preseljeničkog življa oko Srpske pravoslavne crkve i tadašnjih crkveno-narodnih velikodostojnika, srpski narod se postupno konsolidovao na ovom plodnom i nesigurnom granično-pograničnom području. U tom smislu, stvarana su neka nova, a obnavljana su i neka napuštena naselja i porušeni pravoslavni hramovi uz Vojnu granicu. A sa formiranjem, ili obnovom, crkve i naselja, stvorili su se socijalni, duhovni, ekonomski i drugi svetovni razlozi za opstanak na takvom području⁸⁵.

Da to nije tako bilo, danas ne bilo ni crkve u Dalju, ni Srba u Osečkom polju, Baranji, Slavoniji, Sremu, Bačkoj, Banatu, a naročito ih ne bi bilo u njihovom užem i širem okruženju. Na osnovu ove činjenice, zatim sačuvanih i ovde već citiranih beleški o postojanju pravoslavnog hrama u Dalju u vreme kada se on još 1471. pominje kao gradić, vidi se da pravoslavne crkve na tim prostorima postoje i u srednjem veku. Pošto su crkvu Turci srušili i od tog materijala gradili džamiju, nije teško zaključiti da je to već tada bio tvrd građevinski materijal. Međutim, to samo potvrđuje da je u ranije oskudnijim srednjovekovnim vremenima najverovatnije postojala i njena skromnija prethodnica od mekog građevinskog materijala (možda od drveta ili pletera), kakve u vreme ranih i dugotrajnih srpskih srednjovekovnih seoba i ostalih stradanja D. Pavlović naziva srpske crkve brvnare⁸⁶.

MITROPOLIJSKA PORTA SVETOG DIMITRIJA

Prema izvorima, vidi se da su se na mestu stare parohijske porte u Dalju, nakon što je Bečki dvor dodelio komorsko vlastelinstvo i time kompenzovao dug prema patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću 1706, stekli uslovi za njenu postupnu transformaciju u smislu crkveno-institucionalnog i crkveno-graditeljskog uzdizanja. Taj odlučujući momenat postao je ujedno i nagoveštaj da će u takvim okolnostima u Dalju doći do povremenog ili stalnog, odnosno kraćeg ili dužeg boravka prestolnog arhijereja autonomne pravoslavne Mitropolije kao fiskalnog obveznika i vrhovne crkveno-narodne institucije u habzburškoj monarhiji.

U takvim okolnostima, kada prestolna ili neka druga po dostojanstvu njoj bliska, ili niža crkvena institucija, uspostavlja svoje sedište na manastirskoj, parohijskoj i drugoj sličnoj crkvenoj lokaciji, neminovno dolazi do uzdizanja i usložnjavanja prvobitnih struktura niže crkvene institucije u višu. To transformisanje, usložnjavanje i uzdizanje iz nižeg stepena u viši, visoki ili vrhovni, uvek se usklađuje sa narečenim dostojanstvom i (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom takve više, visoke

⁸⁴ Dušan LJ. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 190.

⁸⁵ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 133.

⁸⁶ Dobrosav St. Pavlović Bojko, *Srpske crkve brvnare u svetu seoba i drugih stradanja*, Zbornik radova o Tristagodišnjici Velike seobe, Beograd 1997, 129–140; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 137.

ili vrhovne crkvene institucije koja zbog duhovnih, misionarskih, pa i socijalnih razloga ima potrebu za sedištem, smeštajem i delovanjem.

Ova transformacija i uzdizanje od jednostavnije parohijske do složenije prestolne mitropoljske porte u Dalju⁸⁷ predstavlja karakterističan primer crkvene porte sremskokarlovачke koja je u vreme Austrougarske bila važna crkveno-duhovna lokacija sa sabornim hramom Svetog Dimitrija, Ljetnom rezidencijom prestolnog arhijereja Mitropolije i Patrijaršije karlovačke (1690–1920), i AEM vlastelinstvom koje je imalo važnu ulogu u opstanku ove vrhovne crkveno-narodne institucije u habzburškoj monarhiji.

Posle Velike seobe Srba 1690, za izgubljena dobra u Peći, zatim oduzeta vlastelinstva u Siraču i Sečiju i dug Monarhije patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću za višegodišnje neplaćenu desetinu od 38.678,00 forinti⁸⁸, austrijski car Jozef I 15. VII 1706. dodeljuje patrijarhu komorsko vlastelinstvo u Dalju bez imovinsko-pravnih garancija. Možda je daljsko vlastelinstvo i predstavljalo približan ekvivalent za neplaćenu desetinu od 38.678,00 forinti, ali tu još nedostaje obećani ekvivalent Bečkog dvora za izgubljena dobra u Peći, kao i ekvivalent za troškove oko započete izgradnje sedišta Mitropolije u Siraču, a pogotovo ekvivalent za troškove kupovine dela vlastelinstva u Sečiju gde se za četiri godine uveliko izgradilo sedište Mitropolije koje je oduzela Neoakvistička komisija⁸⁹.

Sticajem takvih okolnosti, dotadašnja crkveno-parohijska daljska lokacija nakon Sirača i Sečuja nedvosmisleno ulazi u novi plan patrijarha Arsenija III Čarnojevića za izgradnju crkveno-graditeljskih jedinica, koje bi bile optimalne za smeštaj sedišta novog učilišnog centra i drugih institucija autonomne Mitropolije. Na primerima Sirača i Sečuja takođe je vidljivo da patrijarh Arsenije III Čarnojević sedište Mitropolije vezuje za vlastelinstvo kao vrlo bitnu proizvodno-ekonomsku okosnicu za održivo funkcionisanje i opstanak ove autonomne crkveno-duhovne i crkveno-narodne institucije. Na osnovu toga nije teško zaključiti da bi on tu svoju pragmatičnost nastavio i u daljskom slučaju. Ipak, u ovim svojim namerama patrijarh Čarnojević nije uspeo zbog iznenadne smrti 27. X 1706. tokom posete Bečkom dvoru.

Dodela komorskog dobra Dalj na ime kompenzacije duga Bečkog dvora patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću 1706. predstavlja inicijaciju i ozbiljan povod za lucidno promišljanje, a onda i ortopraksično integrisanje dotadašnje stare i položajno atraktivne parohijske lokacije u Dalju u okvir prвoprestolničkih interesa prestolnog arhijereja i autonomne institucije Mitropolije. Iako samo AEM vlastelinstvo nije imovinsko-pravne garancije, parohijske strukture u Dalju ipak su bile

⁸⁷ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 419–427, 445–451.

⁸⁸ Iznos o dugu patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću u literaturi varira između 38.000,00 i 38.678,00 forinti. Kada je u pitanju iznos od 38.000,00, on je vezan za 1769. kada je carica Marija Terezija ponudila taj iznos u državnim papirima kako bi uzela AEM dobro Dalj, što Srbi nisu prihvatali, vid. Serbske letopisi za god. 1829, Budim 1829, 61–62. Kada je u pitanju iznos 38.678,00 forinti, on je vezan za citiranje Radoslava M. Grujića, koji navodi: „Međutim, dug državni patrijarhu popeo se bio na 38.678 for., jer država nekoliko godina nije plaćala patrijarhu otkupljeni patrijarhov desetak od Srba Branjaca i Budimaca, koji je iznosio 3.000 forinti godišnje”. Ovaj podatak sa neznatnom razlikom u iznosu, takođe citiraju mnogi autori, vid. *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, 70.

⁸⁹ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 181, 263–266.

izgradene na sopstvenim kao imovinski bezbednim, a iznad svega svetim volumenima crkvenih građevinskih parcela. Osim navedenih razloga, treba još pomenuti da se tu radilo o uzdizanju institucionalnog i graditeljskog prvobitnog oblika parohijske porte u Dalju na visok nivo institucionalnog stepena i graditeljskog oblika autonomne mitropoljske institucije sa immanentnim, integrativnim, kompatibilnim, komplementarnim, funkcionalnim i tradicionalnim elementima i proporcionalnim volumenima složenijeg ili vrhovnog oblika pravoslavne crkvene porte⁹⁰. To je svakako podrazumevalo uzdizanje, odnosno proširenje i transformaciju postojećih parohijskih, a izgradnju manjkavih kapaciteta i oblika za obredne i religiozne potrebe, ali i za rad i delovanje institucije Mitropolije i AEM vlastelinstva Dalj.

Iz dosadašnjeg kratkog istorijskog osvrta vidi se da su Sremski Karlovci i Dalj zbog povoljnog položaja na Dunavu bili vrlo privlačni za sedište Mitropolije. Međutim, sama spoznaja o imovinsko-pravnoj nesigurnosti daljskog vlastelinstva bila je jedan od važnih razloga zbog kojeg je trebalo sačekati da prođe sedam godina nakon 1706, pa da se tek 1713. doneće odluka o definitivnom smeštaju sedišta tadašnje Mitropolije krušedolske na imovinski-pravno bezbednu manastirsку lokaciju u Sremskim Karlovциma.

To govori da je bezbedna daljska parohijska lokacija interesantna za formiranje i uzdizanje mitropoljsko-patrijaršijskih struktura samo u slučaju ako se za AEM vlastelinstvo mogu obezbediti imovinsko-pravne garancije. Zbog ovog složenog imovinsko-pravnog problema takođe je trebalo sačekati sedam godina da se promisli o eventualno novom nepredvidivom riziku oduzimanja, zatim nametanja interkalarnih tereta ili neke druge prepreke. Uz sve sagledane rizike, možda je u datom momentu prevladala i opcija da se uz pomoć pravnih znalaca i savetnika hrabrije i pravno mudrije uđe u neki oblik borbe za zaštitu vlasničkih prava na AEM dobru Dalj. Dakle, verovatno se radilo o novostećenim iskustvima i znanjima i posledično pravno visprenijem i rezolutnjem promišljanju, nego što je to bilo u slučaju Sirača i Sečuja, što jasno govori koliki je crkveno-ekonomski značaj imao daljski spahiluk za Mitropoliju u tim iscrpljujućim i oskudnim seobnim vremenima.

Naravno, bremenite promene granica u zoni Vojne granice morale su se respektovati u vezi sa pripremom nužne odstupnice na daljskoj lokaciji, ali ona je ipak bila u drugom planu s obzirom na ekonomski iscrpljenu instituciju dotad seobne Mitropolije. Ovakvi oblici opreza i namera bili su neophodni zbog uvek nepredvidivih i čudljivih odluka Bečkog dvora, kada je u pitanju njegov interes prema statusu AEM dobra Dalj. Isto tako, uz navedene razloge, za takvo oprezno odlučivanje nije bila manje važna ni velika vrednost ovog feudalnog vlastelinstva, ni dobra međusobna povezanost Dalja i Sremskih Karlovaca preko parobrodskih veza na plovnom Dunavu⁹¹.

Prve značajnije i konkretnije graditeljske poteze u transformaciji nasleđenih skromnih komorskih i parohijskih struktura i građevina, i gradnji novih mitropoljskih struktura i građevina u Dalju, pokrenuo je mitropolit Vićentije Popović Hadži-Lavić od Janjeva (1713–1725). Tako je on sticajem važnih istorijskih okolnosti

⁹⁰ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 67–203.

⁹¹ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 66–72.

postao prvi prestolni arhijerej Karlovačke mitropolije, koji je postao prvi aktivni graditelj prvih crkveno-prestolnih građevina i prostornih osnova prestolne graditeljske celine u Dalju. Gradeći tako prve oblike prestolno-graditeljskih struktura, kao što je prva faza Mitropoliskog dvora Karlovačke mitropolije u Dalju⁹², mitropolit Popović postao je i prvi graditelj buduće osnove daljske crkveno-rezidencijalne strukture, koja je u XVIII i XIX veku udarila pečat celokupnoj prostorno-urbanoj matrici Dalja.

Međutim, kako mitropolijske strukture i graditeljske celine imaju i svoju duhovnu osnovu, najverovatnije da mitropolit Vićentije Popović već 1713–1715, snagom svoje vere i duha mudro odlučuje, doprinosi i učestvuje, a snagu njegovog ktitorskog i graditeljskog duha u izgradnji sabornog hrama Svetog Dimitrija u Dalju pomažu daljski parohijani i verni pravoslavni narod u njegovom okruženju. Ovde je nesumnjivo reč o velikom crkveno-narodnom graditeljskom podvigу, iako nema podataka o početku gradnje, kao ni arhitekti i graditelji⁹³. U tome je svojom ktitorskom snagom sigurno učestvovao mitropolit Vićentije Popović, kao što je evidentno da je on 26. oktobra 1716. osvetio ovaj monumentalni saborni hram⁹⁴. Saborna crkva u Dalju po gabaritima predstavlja monumentalni dom Gospodnji⁹⁵, koji je dimenzioniran prema arhijerejskom dostojanstvu, crkveno-prestolnom statusu Karlovačke mitropolije i kapacitetu crkveno-narodnih potreba vernog srpskopravoslavnog naroda u Dalju i njegovoј bližoj okolini⁹⁶.

U takvim okolnostima, već od 1713. do 1716. zaslugom mitropolita Vićentija Popovića, dotadašnja daljska parohijska lokacija uzdignuta je na mitropolijski stepen i na mestu stare parohijske daljske crkve za mitropolijske potrebe izgrađena je nova saborna Crkva Svetog Dimitrija. „Zgrade na daljskom dobru bile su u XVIII vijeku vrlo skromne“⁹⁷, zato se već od 1715. do 1718. gradi prvi Mitropolijski dvor sa skromnim volumenom dvorske baštе, ogradnim strukturama i upravnom zgradom za smeštaj centralne vlastelinske uprave. Isto tako, pokrenuta je organizacija i izgradnja prostorno-graditeljskih jedinica za potrebe lokalnih vlastelinskih uprava na širokom području ovog feudalnog vlastelinstva. Dakako, bilo je to nužno, jer institucija Mitropolije nakon turske provale i skrnavljenja Manastira Krušedola 1716. nije imala potrebne kapacitete za sopstveni smeštaj, kao ni mogućnosti za redovne crkveno-narodne aktivnosti, kako u oštećenom Manastiru Krušedolu tako ni na još nedovoljno izgrađenim lokacijama u Sremskim Karlovcima i Dalju.

⁹² Dimitrije Ruvarac, *Kako je izgledao Dalj 1769*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, sv. 9, knj. IV, sv 2, Sremski Karlovci 1931, 324; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 138.

⁹³ Ljiljana Petrović, *Ikonostas crkve Sv. Dimitrija u Dalju*, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, br. XVIII, Novi Sad 1996, 139; Miodrag Jovanović, Nikola Kusovac, *Ikonostas srpske crkve u Dalju*, Zbornik za likovne umetnosti, br. 3, Novi Sad 1967, 281; Milan Đ. Balić, *Zaštita kulturnih i prirodnih dobara Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem 1992. – 1996.*, Vukovar 1997, 99; Ilija Protić, *Patrijaršijski dvor Dalj – Radovi obnove u periodu 1992. – 1994.*, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, br. XVIII, Novi Sad 1996, 81; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 60.

⁹⁴ Šematzam Srpske pravoslavne arhidijeceze sremsko-karlovačke za godinu 1896, Sremski Karlovci 1896, 51; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 60; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 321–340.

⁹⁵ Dimenzije hrama: širina 16 m, dužina 36 m, visina zvonika 61 m, debљina zidova 1,5–2 m, dubina temelja za brod i apsidu 1,6–1,8 m, dubina temelja za zvonik 2,1 m, vid. Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 82.

⁹⁶ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 136, 304–340.

⁹⁷ Dušan LJ. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 192.

Zbog stradanja Manastira Krušedola i zbog ratne nesigurnosti Vojne granice, brdo Vezirac i Sremski Karlovci bili su u neposrednoj ratnoj opasnosti od 6. VIII 1716. sve do januara 1717.⁹⁸ U to vreme arhiepiskop i mitropolit Vićentije Popović Hadži Lavić, najverovatnije iz bezbednosnih razloga, boravi u Dalju. To je verovatno i bio ključni razlog za njegovu odluku o izgradnji nedostajuće rezidencije i dovršenju ili izgradnji primerenijeg sabornog hrama u Dalju. Isto tako, bio je to i dovoljan povod da se shvati neophodnost održavanja Crkveno-narodnog sabora u Dalju. Kako je taj rat završen Požarevačkim mirom 10. VII 1718., o Crkveno-narodnom saboru u Dalju svedoči i episkop gornjokarlovački Manojlo Grbić, koji beleži sledeće: „godine 1718., dakle, neđe poslije Požarevačkog mira, držat je Srpski sabor u Dalju, gdje su opet iznesene mnoge žalbe na državne vlasti radi povrijedenih Srpskih privilegija“⁹⁹.

U arhipastirskoj fazi mitropolita Pavla Nenadovića (1749–1768), proširuju se rezidencijalno-protokolarni kapaciteti. Tako je 1754. na postojeće južno krilo Mitropolijskog dvora u Dalju nadograđen nov deo, a izvršena je i remodelacija i proširenje Dvorske bašte. U namjeri da izgradi snažan srpski duhovni centar u Dalju, mitropolit Nenadović na manastirskom lokalitetu Daljska vodica 1758. na mestu stare crkvice podiže baroknu kapelu Rođenja Presvete Bogorodice. Takođe, u smeštajno-ekonomskom delu u Dalju, izgradio je „mejašnicu“ uz postojeće kuće za bačvara i kačara, zatim 4 ambara i 2 čardaka¹⁰⁰.

Nakon izvesnog zastoja u izgradnji mitropolijskih struktura i kapaciteta na ovoj daljskoj lokaciji, u arhipastirskoj fazi mitropolita Stefana Stratimirovića (1790–1836) izvršena je dogradnja sabornog hrama 1799. Zatim, 1802., 1808. i 1812. izvršena je reambulacija feudalnih dobara na daljskom vlastelinstvu, nakon čega su urbarijalne vlasti za svako selo nacrtale urbarijalne mape sa obavezama i načinom uređenja građevinske parcele¹⁰¹.

Prostorno-planske aktivnosti mitropolita Stratimirovića za uređenje mitropolijskog vlastelinstva u Dalju bile su samo povod i uvod u drugu dogradnju Mitropolijskog dvora koja je završena 1828. Bila je to treća faza izgradnje ove rezidencijalno-protokolarne celine u okviru koje je podignuta i dvorska kapela Svetog arhiđakona Stefana. U toj fazi, izvršena je remodelacija Dvorske bašte i još jedno proširenje, sve do parobrodske stanice na Dunavu.

Ovim crkveno-graditeljskim aktivnostima na daljskoj lokaciji, izvršeno je definisanje volumena porte i graditeljska sanacija dotrajalih mitropolijskih struktura.

⁹⁸ Živan Sečanski, *Sremski Karlovci kroz istoriju*, 18; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 140.

⁹⁹ Manojlo Grbić, *Karlovačko vlastičanstvo – Drugi dio – Srpska pravoslavna crkva u Karlovačkom vlastičanstvu*, Karlovac 1891, 286; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 139–140; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 17.

¹⁰⁰ Dimitrije Ruvarac, *Kako je izgledao Dalj 1769*, 324; Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije u XVIII stoljeću*, 48; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 419–420; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 333; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 122–123.

¹⁰¹ Prema ovim tablicama, prvi reprezentativni deo čini kuća i uresni vrt, drugi deo čini smeštajno-ekonomsko dvorište i treći deo čini utilitarna vrtna celina. Tako su ustanovljene i urbarijalne tablice, koje su propisivale poreske i druge obaveze domaćinstava prema feudalcu i Monarhiji, vid. Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 419–420; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 336–337.

Nakon toga, usledio je ponovni manji zastoj sve do uspostave patrijaršijske faze i graditeljskih aktivnosti u vreme patrijarha Josifa Rajačića (1842–1861) i patrijarha Georgija Brankovića (1890–1907)¹⁰².

Iz navedenog konteksta vidljivo je da su prestolni arhijereji Mitropolije karlovačke nastojali izgraditi ili dopuniti uvek manjkave graditeljske kapacitete i trudili su se da ta fazna izgradnja doprinese njihovom boljem izgledu. To je bilo nužno, jer su crkveno-narodne institucije Srba u habzburškoj monarhiji imale svetu i svetovnu ulogu, što znači da su bile u funkciji crkveno-religioznih, ali i predstavničkih crkveno-narodnih (diplomatskih) institucija Srba pred Bečkim dvorom.

Iako vrhovni crkveno-graditeljski kompleksi Mitropolije karlovačke nikada nisu mogli dostići sjaj predstavničkih institucija Bečkog dvora ili Rimokatoličke crkve, činilo se sve da se one nakon preseljeničke golgotе, s vremenom barem oplemene i izdignu iznad nivoa graditeljske skromnosti ili prosečnosti. Tako se u tom kontekstu posebna briga posvećivala oblikovanju rezidencijalnih graditeljskih i parkovno-vrtnih struktura u Sremskim Karlovcima i Dalju, zbog čega su bili angažovani onovremeno poznati anonimni i školovani graditelji, baštovani i drugi koji su svojim znanjima i umećima tome znali i mogli doprineti. O tome svedoče ugovori, zapisi, izveštaji o ekonomisanju u Sremskim Karlovcima i Dalju i drugi dokumenti¹⁰³.

Iz ovoga nije teško zaključiti da je mitropolijsko-patrijaršijska crkvena porta hrama Svetog Dimitrija u Dalju iz faze u fazu formirana i uzdizana u sve složeniju crkveno-graditeljsku celinu. To je jedan od razloga zbog čega je ona imala više ulaza. Glavni ulaz u crkvenu portu i Mitropolijski dvor bio je sa severne strane. Smeštajno-ekonomski deo imao je svoj glavni ulaz sa zapadne strane. Na južnom ogradnom pravcu Dvorske baštne postojao je južni glavni ulaz, koji je bio orijentisan prema Parobrodskoj stanici na Dunavu¹⁰⁴. Međutim, i hram Svetog Dimitrija ima jedan glavni zapadni ulaz i sporedni severni i južni ulaz. Naravno, južni i severni ulaz na hramu predstavljaju neposrednu i logičnu vezu između unutrašnjeg svetog i spoljašnjeg svetog prostora oko hrama. Oni su tu iz obredno-religioznih razloga, kao što je iznošenje plaštanice, litija, vrbica, veliki vhod itd.¹⁰⁵

Mitropolijska porta u Dalju sa sabornim hramom Svetog Dimitrija, Mitropolijskim dvorom, Dvorskom baštom i smeštajno-ekonomskim delom bila je ogradaena sa svih strana lepotom i providnom ogradom koju su činili zidani bedem i stubovi sa stilizovanim ispunama od kovanih gvozdenih profila, što je istu u celosti definisalo i signifikantno uzdizalo kao visoko i jedinstveno uređenu, oplemenjenu i oblikovanu mitropolijsko-patrijaršijsku i crkveno-graditeljsku celinu. Dvor je imao dve trpezarije¹⁰⁶, a spoljašnji sveti volumen bio je oplemenjen Dvorskom baštom,

¹⁰² Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 338–345.

¹⁰³ Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije (od kraja XVIII veka do revolucije 1848–49.)*, Zbornik za društvene nauke, br. 47, Novi Sad 1967, 19–21; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 47–48; Andrija Sekulić, *Izveštaj saborskog Odbora o stanju daljskih dobara*, Novi Sad 1871, 51; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 338–339.

¹⁰⁴ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 419–420; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 156, 168–172.

¹⁰⁵ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 485.

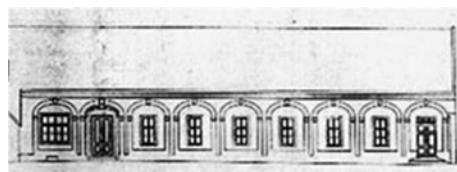
¹⁰⁶ Isto, 629.

koja je zbog svoje lepote integrativna, kompatibilna i komplementarna struktura mitropoljske crkvene porte u Dalju. Pored njenog rezidencijalnog značaja, ona je za mnoge još i asocijativna paradigma i metafora Getsimanskog ili Edenskog vrta, koja na svojstven način artikuliše istorijski kontinuitet i memoriju oplemenjenog svetog volumena crkvene porte u kojem obitava dom Gospodnji¹⁰⁷. Tek u trećoj fazi izgradnje dvora početkom XIX veka, mitropolit Stefan Stratimirović izgradio je i dvorsku kapelu Svetog prvomučenika i arhiđakona Stefana.

Iz dosadašnje analize, sasvim je jasno da do početka XVIII veka na ovoj lokaciji egzistiraju samo skromne graditeljske strukture i građevine pravoslavne parohijske crkvene porte. Od dodele državnog dobra patrijarhu srpskom Čarnojeviću 1706, uz sve nedrače oko interkalara, imovinsko-pravne nesigurnosti, stalno preteće konfiskacije AEM vlastelinstva itd., zahvaljujući strpljivosti i mudrosti prestolnih arhijereja Mitropolije karlovačke, u Dalju se pod budnim okom Bećkog dvora, ipak u skromnim okvirima razvijaju crkveno-graditeljske aktivnosti. Tome nesumnjivo doprinosi činjenica da su od tog vremena daljski spahiluk i lokacija dotadašnje parohijske crkvene porte pod neposrednom upravom arhiepiskopa i mitropolita, kao crkvenog i narodnog poglavara i velikodostojnika. Znači, nekadašnja parohijska lokacija u Dalju, početkom XVIII veka dobija visoki saborno-prestolni status i zbog toga se i svrstava u domen najvišeg ili vrhovnog duhovno-religioznog značaja za crkveno-narodne potrebe Mitropolije, ali i ekonomsko-proizvodne konsolidacije, te crkveno-prestolne i administrativno-upravne brige prestolnih arhijereja Karlovačke mitropolije o njenom izgledu, ugledu i uzdizanju na imanentni nivo crkveno-prestolnog protokola i dostojanstva¹⁰⁸.

Sl. 4. Mitropolit Vicentije Popović Hadži Lavić (1713–1725) – prvi veliki graditelj crkveno-prestolnih struktura u Dalju; Izvor: Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.

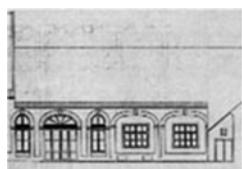
Sl. 5. Nacrt severnog pročelja južnog krila Mitropoliskog dvora, delo mitropolita Popovića Hadži Lavića 1713–1714. u Dalju; Izvor: Ilija Protić, *Patrijaršijski dvor u Dalju*, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.

Sl. 6. Mitropolit Pavle Nenadović (1749–1768) – drugi graditelj crkveno-prestolnih struktura u Dalju; Izvor: Ljubisav Andrić, *Sremski Karlovci*, Novi Sad 1997.

¹⁰⁷ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 120; Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, u: *Nova urbanost – globalizacija-tranzicija*, Beograd 2007, 261.

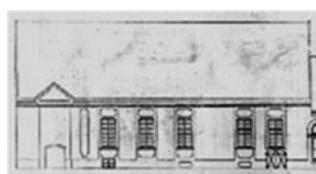
¹⁰⁸ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 137, 304–381.

Sl. 7. Nacrt prvog dela zapadnog pročelja istočnog krila Mitropolijskog dvora u Dalju, delo mitropolita Nenadovića 1754; Izvor: Ilija Protić, *Patrijaršijski dvor u Dalju*, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.

Sl. 8. Mitropolit Stefan Stratimirović (1790–1836) – treći i najpoznatiji graditelj crkveno-prestolnih struktura u Dalju; Izvor: Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.

Sl. 9. Nacrt drugog dela zapadnog pročelja istočnog krila Mitropolijskog dvora u Dalju, delo mitropolita Stratimirovića 1828; Izvor: Ilija Protić, *Patrijaršijski dvor u Dalju*, Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.

PATRIJARŠIJSKA PORTA SVETOG DIMITRIJA

Patrijaršijska porta u Dalju, kao i ona u Sremskim Karlovcima predstavlja novu fazu u izgradnji i uzdizanju crkveno-prestolnih struktura, što je usledilo nakon proglašenja arhiepiskopa i mitropolita Josifa Rajačića za patrijarha srpskog na Majsкоj skupštini 1848. Nakon tih revolucionarnih događaja, prestolni arhijerej sa dostojanstvom arhiepiskopa, mitropolita i patrijarha Josif Rajačić paralelno je, kao i mitropolit Vićentije Popović Hadži Lavić početkom XVIII veka, na sremskokarlovackoj i daljskoj patrijaršijskoj lokaciji sprovodio deo važnih graditeljskih aktivnosti, koje su doprinosile uzdizanju dotadašnjih mitropolijskih jedinica na najviši patrijaršijski stepen.

Bilo je to vezano za događaje na Majskoj skupštini od 3. maja 1848. kada su Srem, Baranja, Bačka i Banat proglašeni za autonomnu Srpsku Vojvodinu¹⁰⁹. Zaključke te Skupštine priznao je austrougarski car 15. decembra 1848, ali protiv toga su bili Ugarska i Rimokatolička crkva, zbog čega je nakon Blagoveštenskog sabora u aprilu 1861. u Sremskim Karlovcima Srpska Vojvodina pripojena tadašnjoj Ugarskoj. Ovi istorijski važni događaji za Srbe u habzburškoj monarhiji od 1848. do 1861. bili su posebno izazovni za ubrzano formiranje novih, transformaciju i uzdizanje postojećih crkveno-narodnih institucija, ali i izgradnju manjkavih kapaciteta za potrebe autonomne Srpske Vojvodine. U tom kontekstu, u arhipastirskoj fazi patrijarha Josifa

¹⁰⁹ Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, 44–46; Pero Matić, Nikola Živković, *Istorija Srba u Baranji*, 3–40; Drago Njegovan, *Prisajedinjenje Srema, Banata, Bačke i Baranje Srbiji 1918*, Novi Sad 2001, 175–253; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 213–217.

Rajačića (1842–1848–1861) uzdizali su se mitropolijски, a gradili su se i novi patrijaršиjski kapaciteti, naročito u Sremskim Karlovcima, ali i Dalju¹¹⁰.

Kao što je patrijarh Rajačić brinuo o remodelaciji i uređenju Dvorske baštne na Vorosovu u Sremskim Karlovcima, tako je brinuo o remodelaciji Dvorske baštne u Dalju. Osim za sremskokarlovачку Dvorskiju baštu, on je i za daljsku Dvorskiju baštu naručio plan za njeno uređenje i remodelaciju. Na planu nije upisana godina izrade, ali je on vrlo sličan sa planom uređenja Dvorske baštne na Vorosovu iz 1844. Najverovatnije da ga je radio bečki arhitekt Rudolf Sibek, koji je radio plan za Vorosovo i za mali vrt Rajačićevog dvora „Ilion“ u Sremskim Karlovcima¹¹¹.

Osim toga, patrijarh Rajačić je na manastirskoj lokaciji Daljska vodica sagradio i čardak „Čauševac“, o čemu svedoči spomen-ploča iznad ulaznih vrata¹¹².

Nakon toga, u Dalju je bilo malo graditeljskih aktivnosti na uzdizanju crkveno-prestolnih struktura. Ipak, važan pokušaj predstavlja i napor patrijarha Prokopija Ivačkovića, koji je 1874–1879. angažovao talijanske majstore za izgradnju drvenog trema pred glavnim zapadnim ulazom u Patrijaršиjski dvor u Dalju. On je bio u funkciji zaštite od kiše ili jakog sunca za visoke zvanice i goste, koji su u daljsku rezidenciju dolazili kočijama do glavnog ulaza u vreme velikih crkvenih svečanosti, a povremeno i zbog lova. Prema pisanju Milutina Milankovića, isti majstori izgradili su i heksagonalni drvorezbareni paviljon ispred palate njegovog Očinskog doma, koji mu je poslužio za instalisanje sopstvenog planetarijuma¹¹³.

U arhipastirskoj fazi patrijarha Georgija Brankovića (1890–1907), brigu o održavanju patrijaršиjske porte i vlastelinstva u Dalju vodio je njegov zet dr Milan Maksimović. U to vreme obnavljala se saborna crkva u Dalju, pa je patrijarh pomogao tu obnovu.

Najznačajniji doprinos patrijarha Brankovića u Dalju jeste izgradnja Srpske pravoslavne veroispovedne škole koja je izgrađena dijagonalno, odnosno severozapadno od saborne crkve na ugaonoj parceli u Ulici kralja Petra br. 1 1906.¹¹⁴ Država je zgradu Srpske veroispovedne škole konfiskovala za potrebe osnovne škole u Dalju 1945–1968. Nakon toga, Ferimport–Zagreb – OOUR Osijek–Željezar–Dalj koristi zgradu od 1969. do 1993, a od 1998. zgrada je prazna i oronula, čeka restituciju crkvene imovine Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a u narednoj fazi obnovu i revitalizaciju¹¹⁵.

Isto tako, patrijarh Branković podržao je inicijativu dr Laze Popovića da se i u Dalju osnuje Srpsko sokolsko društvo. Bilo je to od velike pomoći, a ovim humanitarno-prosvjetiteljskim činom patrijarh Georgije Branković čini se da je završio i

¹¹⁰ Dušan K. Petrović, *Istorija Sremske eparhije*, 44–46; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovec i Dalj*, 213–217.

¹¹¹ Pavle Vasić, *Umetnička topografija Sremskih Karlovac – Umetnost u Sremskim Karlovcima*, Novi Sad 1978, 74; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovec i Dalj*, 338.

¹¹² Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 134–145; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovec i Dalj*, 331–332.

¹¹³ Milutin Milanković, *Kroz vasionu i vekove*, Beograd 1952, 101; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovec i Dalj*, 159–163.

¹¹⁴ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 190–198; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovec i Dalj*, 163–166, 342–343.

¹¹⁵ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 197–198.

Sl. 10. Arhiepiskop, mitropolit i patrijarh Josif Rajačić (1842–1848–1861), četvrti je graditelj crkveno-prestolnih struktura u Dalju;
Izvor: Ljubisav Andrić, *Sremski Karlovci*, Novi Sad 1997.

Sl. 11. Situations Plan zu erzbischöflichen Garten, Terrains, nebst den Hof Gebäuden zu Dalja; Plan patrijaršijskog (arhiepiskopskog) vrtu (parka, bašte), teren (prostor) pored dvorskih zgrada u Dalju, projektant Rudolf Sibek 1844 (1847); arhipastirska faza patrijarha Rajačića koji je verovatni naručilac plana;
Izvor: Zavičajni muzej u Sremskim Karlovcima.

Sl. 12. Patrijarh Georgije Branković (1890–1907) – peti je graditelj crkveno-prestolnih struktura u Dalju; Izvor: Dušan K. Petrović, *Istorijske Sremske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.

Sl. 13. Srpska pravoslavna veroispovedna škola u Dalju pri završetku izgradnje 1906 – Glavno pročelje; Izvor: Srpski narodni kalendar „Bratstvo“ za prostu 1907.

zaokružio artikulisanje crkveno-narodnog života, kako dopunjavanjem crkveno-školskih struktura i građevina tako i logistikom za organizovanje crkveno-narodnih asocijacija u Dalju i šire. Nakon što je dr Laza Popović u Sremskim Karlovcima 1904. osnovao Sokolsko društvo „Srpski soko“, došlo je do osnivanja više sokolskih društava u Sremu. Tako je potaknuto osnivanje srpskih sokolskih društava u Staroj Pazovi, Golubincima, Rumi, Sremskoj Mitrovici, Osijeku, Dalju, Vukovaru i Čereviću¹¹⁶. Pomažući dr Lazi Popoviću i kupovinom zgrade za Srpske sokole u Sremskim Karlovcima, patrijarh Branković nastojao je pomoći i Srpske sokole u Dalju. Međutim, u tome nije uspeo, jer je već 1907. umro.

Nakon toga, konkretna pomoć u smeštaju Srpskog sokolskog društva u Dalju, u sastavu crkveno-prestolne lokacije, došla je tek na desetogodišnjicu oslobođenja i ujedinjenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako je 1928. Srpsko pevačko društvo „Lira“ pokrenulo aktivnosti za izgradnju Srpskog prosvetnog doma u Dalju u kojem su osim „Lire“ bile smeštene Srpska čitaonica, Srpska ženska dobrotvorna zadruga i Srpsko sokolsko društvo.

Samo četiri decenije kasnije (1968) režimski kadrovi iz Dalja i Osijeka koje je predvodio visoki funkcioner CK Hrvatske Luka Bajakić doneli su nasilnu odluku o

¹¹⁶ Nikola Žutić, *Krajiški sokoli*, Knin–Beograd 1998, 8, 46.

rušenju Srpskog prosvetnog doma u Dalju, ali i odluku o gradnji nove dvospratne zgrade osnovne škole na imovinski-pravno usurpiranoj crkvenoj parceli bez saglasnosti i znanja nadležnih institucija Srpske pravoslavne crkve. Ova školska zgrada je predimenzionirana struktura moderne arhitekture posle Drugog svetskog rata, koja se ne uklapa u nasleđeni barokno-istoričistički ambijent mitropolijsko-patrijaršijske porte u Dalju. Deluje kao „šaka na oko“.

Svesno zanemarujući činjenicu da je pravoslavna crkvena porta još i spoljašnji sveti prostor oko pravoslavnog hrama¹¹⁷, jasno je da se tu radi i o nehršćanskom aktu, duhovnom, kulturnom, bogohulnom i neiskupivom ogrešenju, svetogrdju i skrnavljenju svetog prostora kao teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci* na viševekovnoj i prvobitno parohijskoj, a od početka XVIII veka i crkveno-prestolnoj lokaciji mitropolijsko-patrijaršijske porte u Dalju¹¹⁸.

MITROPOLIJSKO-PATRIJARŠIJSKA PORTA NAKON RASPADA AUSTROUGARSKE

Višefazna transformacija starih i nasleđenih parohijskih crkveno-graditeljskih jedinica, te interpolacija, izgradnja i integracija imanentnih delova crkveno-prestolnih struktura i volumena na ovoj drevnoj svetoj mikrolokaciji, oscilirali su i menjali su se iz jedne u drugu arhipastirsку fazu. Na njih su posredno i neposredno uticali istorijski, društveni, ekonomski, politički i drugi bitni faktori i okolnosti. Među njima, mogu se izdvojiti:

- istorijske okolnosti i teritorijalizacija teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci*, koje su se na ovoj crkveno-urbanoj i prvobitno parohijskoj, a onda i prestolnoj mikrolokaciji ukazale i graditeljski materijalizovale i manifestovale poduhvatom jedne ranije i već organizovane hrišćanske srpske starosedelačke zajednice kao prvobitne prethodnice,
- promena statusa i funkcije nasleđenih, ali vrlo skromnih parohijskih struktura i građevina, koja je tek 1706. usledila zbog dodele komorskog vlastelinstva patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću, a nakon toga i 1713. zbog definitivne odluke o preseljenju institucije Mitropolije iz despotskog Manastira Krušedola u Sremske Karlovce, a potom feudalno-upravne, proizvodno-materijalne i rezidencijalno-protokolarne organizacije stečenog AEM vlastelinstva, ali i crkveno-institucionalnih potreba za proporcionalnim mitropolijsko-patrijaršijskim volumenima crkvene porte u Dalju,
- neposredna i posredna mogućnost odlučivanja prestolnih arhijereja o graditeljskim aktivnostima u vezi sa transformacijom i uzdizanjem postojećih, ili izgradnjom novih mitropolijsko-patrijaršijskih struktura i građevina,

¹¹⁷ Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 15–656.

¹¹⁸ Ratimir Petrović, *Srpsko pevačko društvo „Lira“ u Dalju*, Zbornik radova – Međunarodni naučni skup „Srbi u istočnoj Hrvatskoj“, Osijek 2002, 91–105; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 151–156, 168–172; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 206–212.

- istorijski događaji, društvene (ne)mogućnosti, periferni položaj i stalne ratne opasnosti u južnim oblastima habzburške monarhije, koje su ovu crkveno-urbanu mikrolokaciju dovele u položaj nedovoljno razvijenog srpskog kulturnog, duhovnog, ekonomskog, crkvenog i urbanog centra, u kojem se sama mitropolijско-patrijarшијска graditeljska celina sasvim malo izdizala iznad nivoa prosečnosti.

Nakon raspada Austrougarske u Kraljevini SHS AEM vlastelinstvo u Dalju zadesila je agrarna reforma 1924, koja je značajno uticala na njegovu redukciju. U takvoj situaciji uložen je veliki trud da se preostali deo nekad velikog veleposeda ili gazdinstva organizuje kao uzorno crkveno poljoprivredno domaćinstvo, koje je sve do Drugog svetskog rata uspešno vodio Budisav Cvijanović¹¹⁹. Nakon Drugog svetskog rata, najveći deo mitropolijско-patrijarшијског imanja i drugih nepokretnosti konfiskovan je novom agrarnom reformom DFJ i FNRJ¹²⁰.

U takvoj situaciji redukovanih i razgrađenih veleposeda u Dalju, sveštenici i srpski narod pokrenuli su raščišćavanje ruševina nakon fašističkog skrnavljenja Crkve Svetog Dimitrija. Iako još nije bio obnovljen ni krov, ni zvonik crkve, već 1949. izvršeno je i njeno osvećenje. Višegodišnje popravke trajale su do 1973, a nove nevolje nanele su i vremenske nepogode 1978, i novi ratni događaji 1991. koji su bitno uticali na redukciju i osiromašenje parohijske zajednice. Ipak, generalno uređenje hrama Svetog Dimitrija u Dalju uz blagoslov episkopa Lukijana pokrenuo je paroh i starešina ovog sabornog hrama protonamesnik Aleksandar P. Đuranović sa vrednim parohijanima 2004.

Pored radova na obnovi hrama, u 2006. na delu svetog volumena oko hrama Svetog Dimitrija izvršeno je izmeštanje pojedinih grobnica i sahranjivanje zemnih ostataka ktitora i priložnika u jednu centralnu spomen-grobnicu¹²¹.

Kada je u pitanju izgled nekadašnje crkveno-prestolne mitropolijско-patrijarшијске porte u Dalju sve do kraja XX veka, mora se reći da je on uveliko degradiran i da je sveti volumen ove vredne i zaštićene istorijske, duhovne, graditeljske i kulturne celine značajno redukovani rušenjem njenih prvobitnih i formiranjem novih i neprimerenih ogradih gabarita i neuglednih zidanih ogradih poteza. Tako je ovaj vredan spomenički duhovno-kulturni kompleks u velikoj meri izgubio svoj nekadašnji sjaj, jer je došlo do konfiskacije nasleđenih mitropolijско-patrijarшијskih nepokretnosti posle Drugog svetskog rata. Tada je oduzeta palata Srpske pravoslavne veroispovedne škole, Srpski prosvetni dom, Dvorska bašta i smeštajno-ekonomski deo, oranice, vinogradi, šume, livade, pašnjaci. Potom je ubrzo srušena ograda i nekadašnja rezidencijalna i crkveno-ambijentalna struktura Dvorske baštice, čime je grubo i nezakonito izvršena imovinsko-pravna uzurpacija integrativnih i sastavnih delova spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama. Tako je ova vredna i jedinstvena crkveno-graditeljska, ambijentalno i pejzažno-urbana celina degradirana i pretvorena u zapanjeli mesni park.

¹¹⁹ Srđa Đokić, *Deset godina privrede Kraljevine Jugoslavije, Patrijaršijsko Dobro u Dalju*, Sarajevo 1929, 13–15; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 57.

¹²⁰ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 57

¹²¹ Isto, 126.

U vezi s tim, oko Patrijaršijskog dvora izvršena je nova parcelacija, pa je oduzeta i zgrada Srpskog prosvetnog doma u kojem su delovale crkveno-kulturne organizacije, kao što je Srpsko pevačko društvo „Lira“, Srpsko sokolsko društvo „Srpski soko“ i druge¹²². Odmah posle 1945. Mitropoljsko-patrijaršijski dvor u Dalju pretvoren je u osnovnu školu, a potom u sedište Seljačke radne zadruge i njene ekonomije. Znači, pored korišćenja ovih mitropoljsko-patrijaršijskih kapaciteta bez naknade, unutar crkveno-prestolne graditeljske celine u Dalju došlo je do velikih promena i deobe, koje su uništile celovitost, te prostornu povezanost, organsko jedinstvo i kompaktnost njenih crkveno-graditeljskih jedinica, struktura i volumena, ali i dotadašnju lepotu i bogatstvo celovite crkveno-prestolne ikonografije, identiteta i morfologije.

U stvari, raznim administrativnim i tendencioznim merama i njihovim neposrednim sprovođenjem u život, lokalne vlasti započele su dugotrajni degradacijski proces, koji je postupno urušavao arhitektonске, prostorne i ukupne graditeljsko-rezidencijalne vrednosti, ali i obredno-religiozne kapacitete ove prestolne i svete mitropoljsko-patrijaršijske celine u Dalju. Ovim kratkovidim činom lokalnih moćnika, crkveno-prestolno, duhovno-svetovno, istorijsko-graditeljsko i prestižno-rezidencijalno nasleđe Srba u Dalju dovedeno je do apsurda. Tako razvlašćena i osiromašena crkveno-patrijaršijska imovina u Dalju u drugoj polovini XX veka, s nekadašnjih oko 33.000 m² na ušću potoka Jama u Dunav, spala je na oko 5700 m² ili okvirno 1 katastarsko jutro¹²³.

U zoni „aure svetosti“ sa severozapadne strane Crkve Svetog Dimitrija na uglu Ulice kralja Petra br. 1 na crkvenoj parceli izgrađena je i zgrada Srpske pravoslavne veroispovedne škole 1906.¹²⁴ Ktitor ove škole bio je patrijarh Georgije Branković, a njen projektant je arhitekta Vladimir Nikolić¹²⁵. Ovu školu lokalna samouprava u Dalju od 1945. pa sve do 1991. dodeljivala je raznim korisnicima. S obzirom na njenu dotadašnju višegodišnju eksploataciju, evidentni su tragovi nedomačinskog odnosa korisnika zbog čega je neophodna temeljna obnova i revitalizacija¹²⁶.

U istom maniru, samo pedesetak metara dalje sa severozapadne strane hrama i uz južni ogradi potez Srpske pravoslavne veroispovedne škole u Ulici kralja Petra br. 1, izgrađen je neugledni objekat trafostanice, samo 15–20 m dijagonalno od hrama Svetog Dimitrija i sasvim blizu Srpske veroispovedne škole, 60-ih godina XX veka izgrađen je neugledni i ambijentu neprimeren objekat trafostanice¹²⁷. Bilo je to u vreme kada su Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Dalju već konfiskovane nepokretnosti i dodeljivane drugim korisnicima.

¹²² Isto, 212; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 153–154, 168–172.

¹²³ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 153–154, 168–172, 369; Velimir LJ. Ćerimović, Doktorska disertacija, 445.

¹²⁴ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 190–202; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 163–166, 343, 374–375.

¹²⁵ Milan Đ. Balić, *Nav. delo*, 100.

¹²⁶ Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 374–375.

¹²⁷ Isto, 153–154, 168–172.

Osim u Dalju, neprimereni objekat trafostanice se vidi i u drugim mestima, kako u neposrednom tako i znatno širem daljskom okruženju, što predstavlja problem pred srpskopravoslavnim crkvama. Na svim tim mestima, kao i u Dalju, nisu uvažavana pravila urbanističkog reda, pa čak nisu vrednovane ni poštovane vredne i zaštićene crkveno-graditeljske celine i ambijenti pravoslavnih parohija na širem području. Ovakvim odnosom ignorisane su sve druge ambijentalno, urbano i stilski manje značajne lokacije, što ukazuje da su ove strukture nasilno, zatim bez mere, znanja i ukusa, dakle kvazistručno, pa čak i provokativno i namerno tako postavljane i građene po instrukcijama režima, koji se u to vreme restriktivno i kvazistručno odnosio prema lokacijama i ambijentima sa pravoslavnim hramom u mnogim drugim naseljima. Bilo je to u duhu sa svojevrsnom ideološkom promocijom ateizma i restriktivnim odnosom prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi na lokalnom i državnom planu, zbog čega se temeljito radilo na degradaciji, rušenju, pustošenju i skrnavljenju ovih svetih lokacija, toponima i ambijenata. Tako se u radiusu „aure svetosti“ sistematski urušavao urbani red u Dalju, ali i kod drugih pravoslavnih crkvenih porti u mnogim naseljima sremsko-slavonsko-baranjske regije¹²⁸.

U zoni „aure svetosti“ oko mitropoljsko-patrijaršijske porte u Dalju, takođe sa severozapadne strane Crkve Svetog Dimitrija, u Ulici kralja Petra br. 3 i 5 izgrađen je i Srpski crkveni dom. Bilo je to 1940. po projektu inženjera Svetozara Krotina iz Sombora¹²⁹. Objekat je samostojeći sa skrivenim krovom i pravougaone je osnove. Asocira na modernu palatu, koja je kao i Srpska veroispovedna škola za širinu predvrtnog prostora povučena u dubinu parcele. Dva bočna dela su rizalitno naglašena prema ulici, a središnji spratni deo je uvučen. Nedavno su utvrđena i njegova spomenička i kulturna svojstva, pa je Srpski crkveni dom 2006. proglašen za kulturno dobro¹³⁰.

Izgradnjom Srpskog crkvenog doma u Dalju, uz mitropoljsko-patrijaršijske strukture i građevine, završena je u stvari dopuna manjkavih prostornih kapaciteta i izgradnja potrebnih parohijskih struktura u Daljskoj crkvenoj opštini. Sa ugaonom palatom Srpske veroispovedne škole i ovom palatom Srpskog crkvenog doma u Dalju započinje, odnosno završava se, potez Ulice kralja Petra I, koji prema severu vodi u Osijek, a prema jugoistoku u Vukovar.

Ipak, na kraju velikog beznadja, vaspostavljanjem Eparhije osječkopoljske i baranjske 1991. sa sedištem u Dalju, pokrenuta je obnova i revitalizacija oronule i zamrle mitropoljsko-patrijaršijske crkvene porte. Zahvaljujući episkopu Lukijanu (Vladulovu), u periodu između 1994. i 2004. ona je potpuno obnovljena¹³¹. Međutim, konfiskovani delovi na mestu Srpskog prosvetnog doma iz 1928. još nisu vraćeni, a nasilna i neprimerena interpolacija predimenzionirane i stilski neuklopive dvospratne školske zgrade uveliko degradira i redukuje nekadašnji sjaj i barokno-istoričistički identitet ovog svetog mitropoljsko-patrijaršijskog volumena.

¹²⁸ Isto, 165.

¹²⁹ Ratimir Petrović, *Srpski crkveni dom u Dalju*, Ljetopis, sv. 4, Zagreb 1999, 508; Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj*, 166–168; Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 216.

¹³⁰ Aleksandar P. Đuranović, *Nav. delo*, 222

¹³¹ Isto, 126.

Sl. 14. Crkva Sv. Dimitrija i Srpski dom nakon
Prvog svetskog rata

Sl. 15. Ruševine Crkve Sv. Dimitrija 1945; Izvor:
Aleksandar P. Đuranović,
Srpska pravoslavna parohija u Dalju, Dalj 2007.

Sl. 16. Srpski prosvetni dom konfiskovan i srušen 70-ih god. XX v.;
Izvor: Prof. dr Časlav Ocić.

Sl. 17. Osnovna škola na mestu Prosvetnog doma koja narušava izgled i
zaštićeni sveti volumen porte; Izvor: Aleksandar P. Đuranović,
Srpska pravoslavna parohija u Dalju, Dalj 2007.

Sl. 18. Palata Srpskog crkvenog doma iz 1940.
Izgled 2010.

Sl. 19. Crkva Sv. Dimitrija i Srpska veroispovedna škola 60-ih god. XX v.
sa neprimereno izgrađenom trafostanicom koja narušava izgled i zaštićeni
sveti volumen crkvene porte; Izvor: Aleksandar P. Đuranović,
Srpska pravoslavna parohija u Dalju, Dalj 2007.

Sl. 20. Eparhija osječkopolska i baranjska;
Izvor: Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991–1993*, Beograd 1994.

Sl. 21. Episkop osječkopoljski i baranjski Lukijan, vizionar i obnovitelj svetih volumena mitropoljsko-patrijaršijske porte u Dalju; Izvor: Aleksandar P. Đuranović,
Srpska pravoslavna parohija u Dalju, Dalj 2007.

Sl. 22. Pogled na glavni ulaz u rezidencijalni deo nakadašnje patrijaršijske, a danas obnovljene eparhijske porte.

Sl. 23. Pogled na obnovljenu rezidencijalnu celinu patrijaršijske, danas eparhijske porte sa severozapadne strane, gde se vidi kako deo škole duboko zadire, uzurpira i narušava zaštićeni sveti prostor porte; Izvor: Aleksandar P. Đuranović,
Srpska pravoslavna parohija u Dalju, Dalj 2007.

ZAKLJUČAK

Mitropoljsko-patrijaršijska porta u Dalju (1713–1920) spada u grupu odabranih u okviru istraživanja razvoja i tipologije oblika pravoslavne crkvene porte na području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije u Mitropoliji i Patrijaršiji karlovačkoj. Kako se istraživačko interesovanje kristalisalo, kroz stečeno iskustvo i uvid u crkveno-duhovnu (hi)jerarhiju, institucionalnu i teritorijalnu organizaciju Srpske pravoslavne crkve, prepoznatljivi institucionalni i crkveno-gradičelski oblici svrstani su u tri grupe. U okviru osnovne grupe utvrđena su tri a u okviru izvedene grupe pet oblika koji imaju crkvenu portu. Međutim, netipična grupa sa četiri oblika nema crkvenu portu (vidi Tabelu I).

Kako je Arhiepiskopija karlovačka bila eparhija prestolnih arhijereja Mitropolije i Patrijaršije karlovačke, tako je iz tih (hi)jerarhijskih i ortopraktskih crkveno-upravnih razloga bilo predodređeno da se njeno crkveno-administrativno područje definiše i veže za crkveno-prestolno sedište. Od početka XVIII do početka XX veka bilo je to crkveno-duhovno i smeštajno-rezidencijalno sedište autonomne Mitropolije i Patrijaršije karlovačke u Sremskim Karlovcima, sa pripadajućim i dislociranim sedištem AEM vlastelinstva i Ljetne rezidencije patrijarha srpskog u Dalju.

Oba ova mesta nalaze se na desnoj obali Dunava, zbog čega su gravitirala prirodno-geografski poznatom i kompaktnom prostornom volumenu koji definišu reke Dunav,

Sava i u jednom delu Drava. Tako je u okvirima ovog međurečja definisano administrativno-teritorijalno i upravno područje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke. Od početka XVIII veka bio je to prostor na kojem su se u fazama formirale i izgrađivale razne crkveno-graditeljske strukture. Naravno, uz ostale značajne institucionalne jedinice koje su činile ovu stavropigijalnu eparhiju, najpoznatije i specifično sazdane su bile i ostale crkveno-prestolne celine u Sremskim Karlovциma i Dalju. U traganju za sedištem Mitropolije (1690–1706), prestolni arhijereji su se vezali za nasleđenu i poznatu crkveno-manastirsку lokaciju, najpre u Manastiru Krušedolu, a od 1713. za staru manastirsку lokaciju u Sremskim Karlovциma i staru crkveno-parohijsku lokaciju u Dalju. Dve poslednje bile su aktuelne i privlačne zbog svog položaja na plovnom Dunavu i dobrih parobrodskih veza sa Bećom i Peštom.

Složenost i slojevitost crkveno-prestolnih struktura proizašla je iz istorijski nasleđene i negovane pravoslavne tradicije, kulture, i ortopraksičnih (hi)jerarhijsko-eparhijskih, obredno-religioznih i graditeljsko-urbanih potreba i pravila. Ta pravila ovaploćena su u arhetipskom konceptu i programu sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom. Ove arhetipske strukture ukazale su na postojanje uzročno-posledične relacije „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“. To samo ukazuje na tesnu povezanost i uslovljenošć arhetipskih nematerijalnih onto-duhovnih struktura koje prethode otkrivanju i teritorijalizaciji teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci*, zatim institucionalnih i materijalnih struktura koje artikulišu graditeljsko-prostornu celinu spoljašnjeg svetog prostora i volumena pravoslavne crkvene porte. Iz toga nije teško zaključiti da njihova prostorna struktura, organizacija i teritorijalizacija nisu proizvoljne, pa ni pravoslavna crkvena porta kao sveti volumen ne može se posmatrati kao rezultat stihijnog stvaranja¹³², a još manje kao nekakvo profano srpsko dvorište ili turska avlja¹³³.

Značaj ovih mitropoljsko-patrijaršijskih struktura artikuliše i njihov položaj u samom centru naselja, što je neminovno uticalo na uspostavu i razvoj urbanističkog reda, graditeljske matrice u zoni imanentne „aure svetosti“ koja još uvek nema egzaktno definisan radijus kao relevantni crkveno-narodni volumen izvan ogradijnog poteza ili konstante. Tako crkveno-prestolne strukture i danas predstavljaju integrativni, kompatibilni i komplementarni simbol crkveno-graditeljske i pejzažno-urbane morfologije, identiteta, konteksta, siluete, panorame i memorije nekadašnje varošice Dalj.

Nekadašnje crkveno-prestolne i aktuelne eparhijske i parohijske strukture u Dalju, bile su i ostale mesto crkveno-narodnog jedinstva, negovanja duhovne kulture, običaja i tradicije. To je njihova arhetipska i savremena karakteristika. Iz toga proizlazi da su crkveno-prestolne strukture u Dalju bile i ostale mesto sabornog okupljanja naroda, što govori o njihovoj prostorno-urbanoj i kulturno-duhovnoj povezanosti sa neposrednim urbanim miljeom, čija je matrica u ono vreme imala više graditeljsko-urbanih dominanti sa elementima rezidencijalne arhitekture. Ta povezanost se

¹³² Svetlana Mojsilović, *Nav. delo*, 7.

¹³³ Velimir LJ. Čerimović, *Pravoslavna crkvena porta...*, 8–23.

ogleda i kroz običajnu, svečarsku i svaku drugu sabornu ili pojedinačnu komunikaciju sa vernicima i drugim građanima, ali i prostornu i socijalnu komunikaciju sa užim i širim okruženjem koje mu gravitira.

Uočljiva je i raznovrsnost sadržaja nasleđenih i izgrađenih crkveno-prestolnih struktura koje su neminovno uslovili istorijski događaji, od Velike seobe Srba 1690. do sve izraženijeg učešća Srba u graditeljskim zbivanjima i artikulisanju urbane matrice u gradovima i naseljima habzburške monarhije krajem XIX i početkom XX veka.

Međutim, konfiskacija i uzurpacija nepokretnih i pokretnih dobara Srpskoj pravoslavnoj crkvi nakon Drugog svetskog rata bila je vrlo restriktivna i bitno je uticala na svakodnevnu degradaciju srpskog kulturnog, duhovnog i graditeljskog nasleđa u Dalju i šire. Tako je uništen Srpski prosvetni dom u Dalju, i na delu spoljašnjeg svetog prostora kod hramovne vertikale, kao „šaka na oko“, izgrađena je monumentalna dvospratna školska zgrada. Ona već skoro pola veka degradira i narušava celovitost i vizure prema ovom spomenički, kulturno, duhovno, graditeljski i urbanistički vrednom kompleksu i svetom volumenu, nekad mitropoljsko-patrijaršijske, a danas eparhijske porte u Dalju. Tako je ona, zbog ideoloških zastranjivanja u drugoj polovini XX veka i danas rascepmana, te volumenski, graditeljski, celinski redukovana i degradirana. Međutim, i pored toga, još uvek se nazire lepota ove drevne mitropoljsko-patrijaršijske celine, odnosno danas aktuelne, agresivno i tendenciozno usitnjene eparhijske i parohijske crkveno-graditeljske strukture u Dalju.

Ove činjenice ukazuju na sceničnost i kvalitetnu integrativnu ulogu mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Dalju, što je nesumnjivo važna prepostavka u životu pravoslavno profilisane hrišćanske zajednice. Takođe, uočljiv je doprinos crkveno-prestolnih struktura u vaspostavljanju i razvoju duhovnog i kulturnog života Srba u Dalju i šire. One su i danas inspirativne, i još uvek artikulišu sabornost Srba u Dalju i njegovom užem i širem okruženju. Zato se i danas neguju nasleđene crkveno-duhovne, svečarske i druge tradicionalne kulturne manifestacije koje su kroz trajanje Karlovačke mitropolije, a danas Eparhije osječkopoljske i baranjske i današnjih parohija daljskih, osnovni elementi sabornosti srpske zajednice na tom starodrevnom srpskom, odnosno crkveno-pravoslavnom lokalitetu u Dalju, ali i šire.

Iz navedenog konteksta vidljivo je da ovaj razvijeni oblik crkveno-prestolnih struktura, evidentno ukazuje na njihovu složenost i slojevitost, funkcionalnost i crkveno-narodnu aktuelnost, zbog čega već više od dva veka imaju aktivnu ulogu u izgradnji i artikulisanju kvaliteta daljske urbane matrice i ambijenta. Neminovalna posledica toga jeste da su nasleđene mitropoljsko-patrijaršijske strukture kvalitetno doprinele duhovnom, društvenom i kulturnom i obrazovnom preporodu Srba u Dalju i njegovoj okolini. Pogotovo je to izraženo nakon što je njegovo preosveštenstvo gospodin Lukijan (Vladulov) – episkop osječkopoljski i baranjski, u periodu 1994–2004. vizionarski neposredno doprineo obnovi i revitalizaciji ovog drevnog i već zamrlog crkveno-prestolnog kompleksa srpskopravoslavne Patrijaršije, čime je vratio volju za život i nadu u održivi opstanak bitno redukovanoj srpskoj zajednici u Dalju nakon građanskog rata 1991.

Nakon austrougarske faze koju je opterećivao prozelitizam Rimokatoličke crkve i varirajuće privilegije i čudljivo promenljiv odnos Bečkog dvora prema srpskim zaslugama u odbrani hrišćanske Evrope, zatim nakon ujedinjenja i transformisanja ujedinjenih srpskih oblasti u okvirima Srpske pravoslavne crkve između Prvog i Drugog svetskog rata, potom ratnog stradanja tokom Drugog svetskog rata, a onda i restriktivne mirnodopske faze u drugoj polovini XX veka, i konačno ratnog siromaštva i bitnog redukovana pravoslavne parohijske zajednice 1991–1997, oronule mitropoljsko-patrijaršijske strukture u prvoj deceniji XXI veka našle su se na putu zasluženog preporoda i revitalizacije.

I konačno, sasvim slučajno božjom promisli, Krst višedecenijskog stradanja pretvorio se u Krst hrišćanskog trojstva i ljubavi, u Krst vere, u Krst crkveno-narodne zajednice, u Krst specifične crkveno-urbane ikonografije, morfologije, sintetičke forme i obnoviteljske energije i nade sa neizbrisivim graditeljskim pečatom jedne starije hrišćansko-pravoslavne prethodnice, i danas usitnjene i naziruće jedinstvene i prepoznatljive, obnovljene, ali ipak zakinuto i prigušeno živopisne stare crkveno-srpske celine na desnoj obali Dunava među razigranim, bogatim i prelepim oranično-vinogradarskim obroncima bliske Daljske planine, zatim Osječkopoljske ravnice, nedaleke Baranjske (branjinske) planine i Svetе Fruške gore.

LITERATURA

- Smilja Avramov, *Genocid nad srpskim narodom*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2009, 9–40.
- Borivoje Andelković, *Liturgija i unutrašnji poredak hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 37–61.
- Duro Aralica, *Stalnost genocidnih namera i planova*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2010, 119–143.
- Milan Đ. Balić, *Zaštita kulturnih i prirodnih dobara Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem 1992. – 1996.*, Vukovar 1997.
- Johan K. Bartenstein (Bartenštajn), *O rasejanom ilirsko-rascijanskom narodu (1761)*, Beograd–Valjevo 1995.
- Miladin Bojić, *Karlovački patrijarsi – Srpsko Sretenje: Dva veka srpske slobode (5)*, Pravoslavlje – Novine Srpske patrijaršije, br. 866, Beograd, 15. april 2003.
- Svetozar Borak, *Srbi katolici*, Novi Sad – Knin – Beograd 1998.
- Milojko Budimir, *Srbi iz srpske Krajine i Hrvatske od konstitutivnosti do izbjeglištva*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2008, 177–185.
- Pavle Vasić, *Umetnička topografija Sremskih Karlovaca – Umetnost u Sremskim Karlovcima*, Novi Sad 1978.
- Rajko Lav. Veselinović, *Kako je postala srpska Karlovačka arhiepiskopija i mitropolija*, Preštampano iz *Bogoslovija*, sv. 4, Beograd 1935, 1–47.
- Vivliothiki ellinon pateron ke singrafeon, Atina 1955, T. 52.
- Dušan Vuletić, *Vojna granica kroz stare planove i grafičke prikaze*, Sremska Mitrovica 1996.
- Mihajlo M. Vučinić, *Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995*, Knin–Beograd 2005.
- Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije u XVIII stoleću*, Zbornik za društvene nauke, br. 46, Novi Sad 1967, 21–62.
- Slavko Gavrilović, *Daljsko vlastelinstvo Karlovačke mitropolije (od kraja XVIII veka do revolucije 1848–49.)*, Zbornik za društvene nauke, br. 47, Novi Sad 1967, 5–37.

- Slavko Gavrilović, *Patrijarh Arsenije Čarnojević i njegove ekonomске preokupacije od Velike seobe 1690. do smrti 1706. godine*, Krovovi – List za kulturu i umetnost, br. 21, Sremski Karlovci 1990, 3–6.
- Manojlo Grbić, *Karlovačko vladičanstvo – Drugi dio – Srpska pravoslavna crkva u Karlovačkom vladičanstvu*, Karlovac 1891.
- Radoslav M. Grujić, *Problemi istorije Karlovačke mitropolije – II Karlovci rezidencija krušedolskih mitropolita*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, knj. II, Sremski Karlovci 1929, 53–204.
- Radoslav M. Grujić, *Duhovni život kod Srba posle Velike seobe*, Zbornik radova o Tristagodišnjici Velike seobe, Beograd 1997, 209–282.
- Dinko Davidov, *Zlodela i gresi. Uništavanje srpskih manastira i crkva – Sremska eparhija 1941–1945–1950*, Beograd 1990.
- Dinko Davidov, *Srpske privilegije*, Novi Sad, Veternik 1994.
- Dinko Davidov, Radomir Stanić, Miroslav Timotijević, *Ratna stradanja pravoslavnih hramova 1991. g. Srpske oblasti u Hrvatskoj*, Beograd 1992.
- Srđa Đokić, *Deset godina privrede Kraljevine Jugoslavije, Patrijaršijsko Dobro u Dalju*, Sarajevo 1929.
- Dragoljub V. Đorđević, *Pravoslavlje, Teme*, br. 3, Niš 2003, 372–375.
- Aleksandar P. Đuranović, *Srpska pravoslavna parohija u Dalju*, Dalj 2007.
- Tomislav Đurić, Dragutin Feletar, *Stare građevine istočne Hrvatske – Izbor kulturno-povijesnih spomenika bjelovarskog kraja, Moslavine, Slavonije i Baranje*, Dalj–Varaždin 1983.
- Mirča Elijade, *Istorijska verovanja i religijskih ideja*, Beograd 1985.
- Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Novi Sad 1986.
- Dragoљa Živanov, *Ikonostas kapele Sv. arhidiakona Stefana u Dalju*, Novi Sad 1995.
- Nikola Žutić, *Krajiški sokoli*, Knin–Beograd 1998.
- Nikola Žutić, *Rimokatolicizam i genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2007, 27–42.
- Zakonopravilo Svetog Save 38 grana, Prevela sa srpskoslovenskog i uvodnu napomenu napisala Sanja Ristić, Istočnik, br. 11/12, Beograd 1994, 159–166.
- Zakonopravilo Svetog Save, „Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo“, Naučni skup, Beograd 1995, 10–11.
- Slobodan Jarčević, *Istorijske skrivalice* – knjiga druga, Beograd 2002.
- Miodrag Jovanović, Nikola Kusovac, *Ikonostas srske crkve u Dalju*, Zbornik za likovne umetnosti, br. 3, Novi Sad 1967.
- Dušan LJ. Kašić, *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb 1967.
- Dušan LJ. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1988.
- Jovan Kozobarić, *Srpska pravoslavna parohija u Dalju krajem godine 1931.* (Priredio Borivoj Čalić), Ljetopis, Zagreb 1998, 39–57.
- Mata Kosovac, *Srpska pravoslavna Mitropolija karlovačka po podacima od 1905. god.*, Sremski Karlovci 1910.
- Kulturocid – Knjigocid*, Tematski broj, Zagreb 2003.
- Nada Kurtović-Folić, *Crkveno graditeljstvo – tradicija ili transformacija arhitektonskih oblika*, „Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo“, Beograd 1995, 62–98.
- Svetozar Livada, *Etničko čišćenje zločin stoljeća*, Zagreb 1996.
- Svetozar Livada, „*Oluja*“ kao poraz koja se mitomanstvom želi pretvoriti u najveću pobjedu, Zbornik „Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2007, 89–103.
- Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomска podloga*, Osijek 1993.
- Mirko Marković, *Slavonija – povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb 2002.
- Pero Matić, Nikola Živković, *Istorijska Srba u Baranji*, Beli Manastir 1995.
- Pero Matić, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević u Baranji i njegova borba protiv unije*, Zbornik radova „Srbi u istočnoj Slavoniji“, Osijek 2003, 179–184.
- Borislav Mikelić, *Kako je oteta srpska Krajina*, Beograd, Rukopis pripremljen za štampu, 2011.

- Milutin Milanković, *Kroz vasionu i vekove*, Beograd 1952.
- Nada Miletić-Stanić, *Pravoslavne crkve u Baranji*, Novi Sad 1999.
- Slobodan Mileusnić, *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, Beograd 1993.
- Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991–1993*, Beograd 1994.
- Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991. – 1995. (1997. g.) – Pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991. – 1995. (1997. g.)*, Beograd 1997.
- Jovan Mirić, *Olujno mirotvorstvo i etničko čišćenje*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2006, 181–201.
- Jovan Mirković, *O nekim pitanjima ustaškog genocida i jasenovačkim logorima*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2009, 41–74.
- Lazar Mirković, *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogosluženju pravoslavne Istočne crkve – prvi i opći deo*, Beograd 1995.
- Stevan Mihalović, Pero Matić, *Manastir Brana i selo Branjina u prošlosti*, Beli Manastir 1994.
- Milorad L. Mišković, *Srpska pravoslavna crkvena opština osječka u ratu i miru 1990–1997*, Ljetopis 1998, Zagreb 1998.
- Milorad L. Mišković, *Srpska veroispovedna škola u Osijeku („Srpska pravoslavna veroispovedna osnovna škola“)*, Ljetopis 1999, Zagreb 1999.
- Svetlana Mojsilović, *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja – Communications, br. XIII, Beograd 1981, 7–43.
- Njegova svetost, Patrijarh Pavle, *O građenju pravoslavnog hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 15–21.
- Drago Njegovan, *Prisajedinjenje Srema, Banata, Bačke i Baranje Srbiji 1918*, Novi Sad 2001.
- Njegovo preosveštenstvo, mitropolit Amfilohije, *Duhovni smisao hrama*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 22–30.
- Časlav Ocić, *Nešto o Dalju*, Preštampano iz *Regionomska istraživanja*, Beograd 2004, 169–194. Časlav Ocić, *Dalj: Kratka povesnica*, Zbornik „Stvaralaštvo Milutina Milankovića“, Beograd 2009, 471–500.
- Dobrosav St. Pavlović, *Srpske crkve brynare u svetu seoba i drugih stradanja*, Zbornik radova o Tristagodišnjici Velike seobe, Beograd 1997, 129–140.
- R. Pavlović, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević u Baranji*, Kalendar Srpske pravoslavne crkve za 1990. godinu, Beograd 1990.
- Zdravko M. Peno, *Katihizis – osnove pravoslavne vere*, Manastir Ostrog 2005.
- Dušan K. Petrović, *Istorijske eparhije*, Sremski Karlovci 1970.
- Ljiljana Petrović, *Ikonostas crkve Sv. Dimitrija u Dalju*, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, br. XVIII, Novi Sad 1996.
- Miodrag M. Petrović, *Sveti Sava kao sastavljač i prevodilac Zakonopravila – srpskog nomokanona*, Istoriski časopis, knj. LXIX, Beograd 2002, 27–45.
- Ratomir Petrović, *Srpsko pevačko društvo „Lira“ u Dalju*, Zbornik radova – Međunarodni naučni skup „Srbi u istočnoj Hrvatskoj“, Osijek 2002, 91–105.
- N. Pokrovskij, *Происхождение древне – християнской базилики, церковно-археологическое изследование*, Sankt Peterburg 1880.
- Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. 2, Novi Sad 1990.
- Svetlana Popović, *Krst u krugu – Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1993.
- Ilija Protić, *Patrijaršijski dvor Dalj – Radovi obnove u periodu 1992. – 1994*, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, br. XVIII, Novi Sad 1996.
- Žarko Puhovski, *Srbi u Hrvatskoj juče, danas, sutra*, Zagreb 1998.
- Dimitrije Ruvarac, *Kako je izgledao Dalj 1769*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, sv. 9, Sremski Karlovci 1931.
- Saopštenje sa redovnog zasedanja Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Pravoslavlje, Beograd, br. 581 (1. juni 1991); *Novi arhijereji Srpske pravoslavne crkve*, Pravoslavlje, Beograd, br. 582 (15. juni 1991); *Ustoličen Episkop osječkopoljski i baranjski gospodin Lukijan*, Pravoslavlje, Beograd, br. 587 (1. septembar 1991).
- Andrija Sekulić, *Izveštaj saborskog Odbora o stanju daljskih dobara*, Novi Sad 1871.

- Živko Sekulić, *Struktura i dinamika privrede Srpske oblasti Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem*, Vukovar 1997.
- Serbske letopisi za god. 1829., IV, *Slovo, koimje C.K. General Kavalerie, i pr. Andrei Grafa otja Hadikja, Deputirce narodne u Kongresu Karlov. 1769. pozdravio*, Druga častica, Troškom Matice serbske, Godina V. častica 17, U Budimu, Pismenji Kr. Vseučilišca Peštanskogja, 1829.
- Živan Sečanski, *Sremski Karlovci kroz istoriju*, Preštampano iz Pavle Vasić, *Umetnička topografija Sremskih Karlovaca*, Novi Sad 1978, 11–64.
- Pribislav Simić, *Arhitektura hrama i njena duhovna podloga*, Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo, Naučni skup, Beograd 1995, 31–35.
- Nikola Simićević, *Genocid nad Srbima u Hrvatskoj na kraju 20. veka*, Zbornik „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2006, 99–112.
- Gradimir Stanić, *Arhimandrit Lukijan (Vladulov) hirotonisan za episkopa osječkopoljskog i baranjskog*, Pravoslavlje, Beograd, br. 585–586 (1–15. avgust 1991).
- Mirko Tišma, *Srbi i crkva u Čepinu*, Sremski Karlovci 1997.
- Marko Tutuk, *Moja zapadna Slavonija*, Beograd–Vedes 2003.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Prestolni arhijereji kao graditelji mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Arhidjecezi karlovačkoj*, Magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad 2000.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Crkveno-prestolne strukture Karlovačke mitropolije*, Zbornik radova „Srbi u istočnoj Hrvatskoj“, Osijek 2003, 185–197.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Kulturno nasleđe i mirovne misije u Republici Srpskoj Krajini 1991–1998*, Zbornik radova „Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995“, Beograd 2005, 223–256.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta u prвoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika*, Doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2007.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Sremski Karlovci i Dalj prestolni centri Karlovačke mitropolije*, Knin–Beograd 2007.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, u: *Nova urbanost – globalizacija-tranzicija*, Beograd 2007, 251–266.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta – graditeljska tradicija i savremenost*, Arhitektura, br. 117, Beograd–Podgorica 2007, 10–11.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka – I deo*, Izgradnja, br. 62 (3–4. mart–april), Beograd 2008, 65–84.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju – II deo*, Izgradnja, br. 62 (8–9. avgust–septembar), Beograd 2008, 336–337.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka kao prostorno-graditeljski fenomen (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon)*, International conference „The space in European architecture – tradition and innovation“, Ministry of culture – Republika Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernorizets Hrabar“ Faculty of Architecture, Proceedings part I, Balchik, Bulgaria 2009 178–187.
- Velimir LJ. Ćerimović, *Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište*, Savremeno graditeljstvo – naučno-stručni časopis za graditeljstvo Republike Srpske, br. 05–2011, Banjaluka 2011, 8–23.
- Universalis schematismus Ecclesiasticus. Per Aloysium Reesch de Lewald, Budae, Typis regiae scientiarum Universitatis Hungaricas, 1846/1847, 1–259.
- Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Putovanje po Srijemu 1665. godine, Prevod Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.
- Šematizam Srpske pravoslavne arhidiocese sremsko-karlovačke za godinu 1896, Sremski Karlovci 1896.